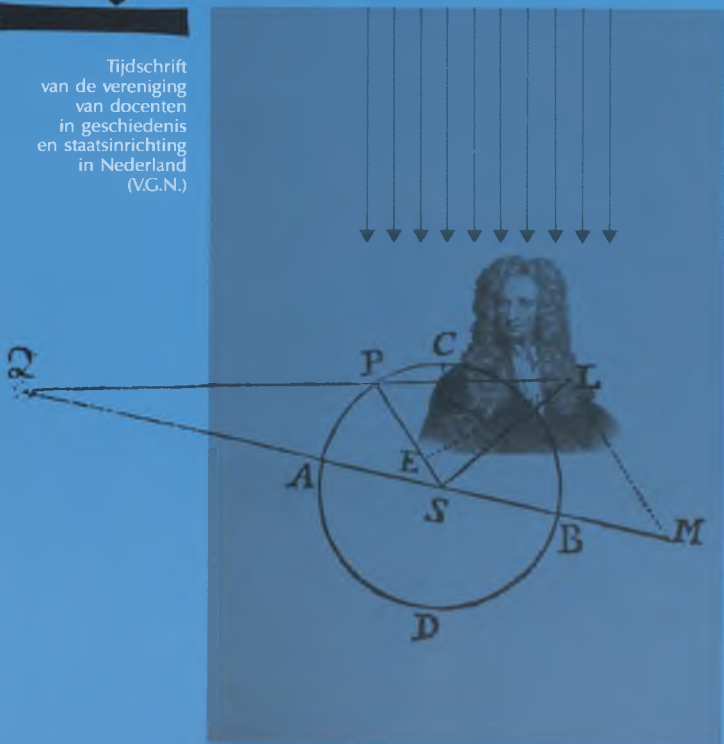

kleio

maart 1987 28e jaargang nr. 2

Tijdschrift
van de vereniging
van docenten
in geschiedenis
en staatsinrichting
in Nederland
(V.G.N.)

Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland

Algemeen Bestuur

N.J. Maarsen, *voorzitter*, Hazelaarstraat 38, 4131 AC Vianen. Tel. 03473-7 27 49.

W.A. Kattenberg, *vice-voorzitter*, Aalsburg 2624, 6602 WG Wychen. Tel. 08894-1 48 37.

W. Bouwman, *1e secretaris*, Kloosterstraat 47, 5708 GM Helmond. Tel. 04920-3 47 09.

Mevr. J. Reitsma, *2e secretaris*, Sellekamp 48, 8014 DS Zwolle. Tel. 038-65 29 51.

Mevr. H. Mulken-Harmeyer, *penningmeester*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.). Tel. 05923-4 24.

H. van Duijsen, Jekerstraat 53^{III}, 1078 LZ Amsterdam. Tel. 020-73 34 94.

T. van der Geugten, Bruggestraat 22, 2314 BB Leiden. Tel. 071-41 39 25.

H.J.M. van der Geest, Kraaiersstraat 30, 2311 NS Leiden. Tel. 071-12 53 25.

C.A.M.J. Bogaerts, Omloop West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-8 35 76.

U kunt zich opgeven als lid bij de administratie van de VGN, Vreeswijkstraat 329, 2546 AK Den Haag. Wilt u daarbij aangeven tot welke categorie van leraren u behoort en op welk schooltype u werkzaam bent.

Voor 1987 bedragen de contributies:

1. Docenten PA/PABO, Havo, Vwo en Tertiair onderwijs f 90,-
 2. Docenten Mavo/Lbo f 70,-
 3. Buitengewone leden (zij die niet meer werkzaam zijn in het onderwijs) f 65,-
 4. Studenten f 65,-
 5. Partnerlidmaatschap f 25,-
- Leden die minder dan 16 uur per week les geven kunnen in aanmerking komen voor een verminderde contributie. Hiertoe moet men jaarlijks vóór 1 december een schriftelijk verzoek indienen bij de penningmeester, met vermelding van naam, adres, naam van de school en de categorie waartoe men behoort.

Adreswijzigingen en opzegging dienen schriftelijk aan de administratie te geschieden.

kleio

Kleio is het blad van de VGN en verschijnt tien maal per jaar, incidenteel met (mini)didactica.

Redactie

C. Bogaerts, *voorzitter*
Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-8 35 76.

A.C.M. Peek, Werkhoven.

A.J.L. van Hooff, Nijmegen.

Mevr. T. Bogaerts-Stoopman, IJsselstein.

C.W. Torremans, Alphen aan den Rijn.

Mevr. M. Blom, Werkhoven.

Mevr. J.G. van der Leeuw-Roord, 's-Gravenhage.

Secretariaat A.C.M. Peek, Krommekamp 16, 3985 PJ Werkhoven. Tel. 03437-19 02.

Eindredactie: T. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-8 35 76.

Leden van de VGN ontvangen Kleio kosteloos. Niet-leden kunnen zich abonneren op Kleio, maar reglementair komen alleen diegenen in aanmerking voor een abonnement zonder lidmaatschap, die niet werkzaam zijn als leraar geschiedenis en staatsinrichting in

enigerlei categorie van onderwijs in Nederland. Over uitzonderingen beslist het bestuur.

Abonnementsprijs (incl. porto) f 75,-; buitenland (excl. België) f 95,-. Losse nummers kosten f 7,50.

Informatie over het leerlingmateriaal van de VGN, de Kleio-(mini)-Didactica vindt u in de Kleio-krant.

U kunt bestellen door het overmaken van het betreffende bedrag op postgiro nr. 128701 t.n.v. penningmeester VGN te Den Haag. Wilt u op het biljet aangeven om welke nummers het gaat.

In Kleio kan geadverteerd worden. De prijs bedraagt, voor kant en klare opnamemodellen f 360,- voor een hele pagina, f 275,- voor een halve en f 175,- voor een kwart pagina. Voor informatie over inlevertermijnen en andere formaten kunt u zich wenden tot de eindredacteur.

Vormgeving: Grafisch Bureau Joop Bierling
Zetwerk: Zetterij Wil van Dam
Druk: Elinkwijk/Utrecht

ISSN 0165-6449

Inhoud

- 3 **Stage in de Verlichting**
T. van Arendonk, J. van Heeswijk
- 9 **'Der alte Grösze und der junge Kraft'; de relatie Hindenburg-Hitler aan de hand van een affiche uit 1933**
J.A. de Haan
- 13 **Textielmusea in Nederland**
P. Vuijst, G.J. de Groot
- 17 **De Spaanse Burgeroorlog in veelvoud**
P.H.H. Vries
- 25 **Ideetje misschien**
- 27 **Boek van de Maand**
- 29 **Recensies**
- 37 **KLEIO-KRANT**

kleio

nummer 2/87
pagina's 2 en 3

Op de omslag:

Isaac Newton, 1642-1727, met een tekening waarin getoond wordt hoe de maan in haar baan wordt gehouden door de werking van de zwaartekracht van de zon (Q) en de aarde (S). (Uit: Bloeiperiodes der Mensheid, De eeuw der koningen, Uitgave Parool/Life, p. 107).

Stage in de Verlichting

Toine van Arendonk, Jan van Heeswijk

Een abstract thema als de Verlichting behoort tot de notoir moeilijke stof. Toch moet je er les over geven, vaak al in de tweede klas. In dit herdenkingsjaar, 1987, in Nederland van de Patriotten, in de VS van de 'Constitution', wil de redactie wat meer aandacht besteden aan 'lesgeven over de Verlichting'.

Twee studenten van de Universiteit van Nijmegen vertellen hoe zij in hun stage geprobeerd hebben de taaië stof levend te maken.

Toine van Arendonk en Jan van Heeswijk studeren beide binnenkort af met als hoofdvak economische en sociale geschiedenis.

Het afgelopen schooljaar volgden wij de cursus Vakdidactiek van de Geschiedenis aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen. In het kader van die cursus moesten wij een lessenserie ontwerpen én uitvoeren over een vrij te kiezen onderwerp. Onze begeleiders (op het Jeroen Bosch College

te 's-Hertogenbosch) Joop Claessens en Jan van Oudheusden deden ons een voorstel. Zij zouden graag zien dat wij een aantal lessen ontwierpen rondom het thema Verlichting, dat in het gehanteerde schoolboek gekoppeld wordt aan de ontwikkelingen in de wetenschap; een onderwerp dat traditio-

neel veel problemen opleverde. Ook Deel 2 van *Sprekend Verleden* (hoofdstuk III) dat wij als uitgangspunt moesten gebruiken, slaagt er niet in het thema tot leven te wekken.

We gingen op zoek naar een mogelijkheid om deze stof op een andere manier te presenteren. Na een lange voorbereidingstijd trokken we enthousiast, maar toch bevreesd de klassen in. Toen de lessen achter de rug waren konden wij redelijk tevreden terugzien op het lessenplan.

Onze beide stagebegeleiders hebben ons zeer geholpen met hun kritische opmerkingen na iedere les.

Een probleemklas

De lessenserie moest ontworpen worden voor de tweede klas van het Atheneum. We zouden het dus niet gemakkelijk krijgen. Leerlingen tussen 12 en 15 jaar blijken nog niet erg aan abstracta in de geschiedenis toe te komen. Zij denken eerder concreet dan formeel. Met name een thema als de Verlichting met haar denkbeelden over de ideale inrichting van staat en maatschappij is daarom erg moeilijk voor deze leeftijdsgroep.

ENKELE CITATEN UIT SCHOOLBOEKEN

'... Het kwaad is het resultaat van de onvolmaaktheid van de samenleving, van slecht bestuur, van onverdraagzaamheid en onwetendheid. De Verlichters vonden de samenleving verre van ideaal: er heersten mensoonwaardige toestanden' (*Sprekend Verleden*, deel 2, p. 36).

'... Er zijn in iedere Staat drie soorten machten: De wetgevende, de uitvoerende, aangaande de zaken die van het volkenrecht afhangen en de uitvoerende, aangaande die van het burgerlijk recht afhangen' (*Op zoek naar het verleden*, deel 3 v/h, p. 32).

'... De enige maatstaf voor het menselijk oordeel is het verstand. De waarheid kan alleen door het verstand gevonden worden' (*Kroniek*, deel 2, p. 142).

'... Het lot van een volk heeft dikwijls afgehangen van de goede of slechte spijsvertering van zijn eerste minister.

De mensen denken alleen om hun verkeerde daden te rechtvaardigen en spreken alleen om hun gedachten te verbergen' (*Opdrachten in Mensen en Machten*, 3 v/h p. 16).

Een experiment met elektriciteit op een 18e eeuwse gravure. Zoiets kunt u ook!

Toch hebben we geprobeerd om het thema toegankelijk te maken. In eerste instantie vooral door trachten aan te sluiten bij de beleavingswereld van deze leerlingen. Zo blijken zij bijvoorbeeld veel behoefte te hebben aan *identificatie* met bepaalde personen of groepen. Zaken als moed, opstandigheid en genialiteit spreken hen enorm aan. In onze lessenserie hebben we geprobeerd daar zoveel mogelijk op in te spelen door de stof te *personaliseren*. Boeiende levensverhalen van belangrijke personen werden vaak het uitgangspunt voor de les. Daarnaast hebben we voortdurend gezocht naar concrete voorbeelden van de abstracte zaken die aan bod kwamen. Wij hebben ons daarbij voornamelijk gehouden aan personen en zaken, die genoemd worden in het schoolboek.

We gingen er in dit lessenplan vanuit, dat de leerlingen in staat waren zelfstandig teksten te lezen. Verder moesten ze daaruit zelf de hoofdzaken aan kunnen geven. Tot slot verwachtten we dat ze uit de eerdere lessen een goed inzicht hadden in de absolutistische standenmaatschappij.

Slachtoffers van bijgeloof (uit: A. Hoekstra, A. Stellingwerf. Functionele Geschiedenis, Groningen 1970).

Geloof contra rede

In de lessenserie hebben we allereerst gepoogd een soort rode draad aan te geven. In nagenoeg iedere les hebben we steeds getracht de tegenstelling tussen geloof en rede te benadrukken, omdat dat naar onze mening de essentie van het thema was. Bovendien bleek het *hanteren van tegenstellingen* het leren bij deze leeftijdscategorie te stimuleren. Zo werden nieuwe uitvindingen en ideeën steeds geplaatst tegenover traditionele kennis en opvattingen. Een dergelijke aanpak kan de leerlingen iedere les opnieuw een soort houvast verschaffen. Bovendien bevordert het het inzicht van de leerlingen in de 18e eeuwse samenleving.

De tegenstelling (bij)geloof contra rede, die we als uitgangspunt kozen, werd zeer dui-

delijk weerspiegeld in de problematiek van de heksenwaan en de heksenvervolging. Door de hedendaagse mens worden de gruwelijke en bizarre praktijken uit met name de 15e en 16e eeuw met verbazing en afschuw bekeken. Voor de meeste mensen uit die tijd lag dat anders. Het bestaan van heksen verschaftte hen een verklaringsbasis voor de vele verschijnselen die zij niet begrepen.

'Op de brandstapel met die heks'

Heksenvervolging is een spectaculair onderwerp, dat de leerlingen van 12 tot 15 jaar enorm aanspreekt. Als start van de serie lessen vormde het een frisse duik in het ongewisse. De leerlingen zagen in eerste instantie geen enkel verband met de titel van het nieuwe hoofdstuk. Dit wekte verbazing maar zeker ook belangstelling.

De les werd begonnen met het levensverhaal van Jeanne d'Arc. Deze jonge, manhaftige vrouw bleek bij de leerlingen veel sympathie op te wekken. Haar moed en doorzettingsvermogen sprak zeer tot hun verbeelding. (Een andere leuke instap voor de eerste les biedt een schitterend fragment uit de film 'The Holy Grail' van Monty Python. Dit fragment, dat voor de leerlingen zeer goed te volgen is, geeft een zeer humoristische kijk op de waanzin van de heksenvervolging.)

Na het inleidende verhaal werden de leerlingen aan het werk gezet met een tekst voorzien van illustraties uit 'Bezig met Geschiedenis' deel 2. Deze tekst biedt een goed overzicht van de bijgelovige verhalen, die er tot in de 17e eeuw over heksen bestonden. Verder wordt er aandacht besteed aan de gruwelijke praktijken van de vervolging. Een aantal gerichte opdrachten wijst de leerlingen op het absurde, het onredelijke van de heksenvervolging. Tevens moet het duidelijk worden dat er in de 17e en 18e eeuw een verandering optrad in het

Heksen moesten hun belofte van gehoorzaamheid aan de duivel bezegelen met een kus op zijn achterwerk (uit: R. Kaper, Over helse heksen en onnozele halzen, magie en bijgeloof in de middeleeuwen, Culemborg 1984).

denken over heksen. Zij werden niet meer alleen verantwoordelijk geacht voor het vele onheil in de samenleving. Langzaam maar zeker kwam er meer ruimte voor rationele verklaringen, al bleef het bijgeloof nog wel voortbestaan. Zelfs tot op de dag van vandaag!

De opdrachten werden individueel gemaakt en later klassikaal besproken. Doel van deze eerste les was de leerlingen inzicht te verschaffen in het feit, dat bijgeloof in het verleden vaak als verklaringsgrond diende voor allerlei verschijnselen die men niet begreep. Te denken valt daarbij onder meer aan ziekte, dood, epidemieën, ongelukken, misoogsten etc.

De wetenschappelijke revolutie

In de volgende twee lessen zijn de ontwikkelingen in de wetenschap afgezet tegen de Middeleeuwen. In deze periode werd er nauwelijks onderzoek verricht. Bijna alles werd bekeken en verklaard vanuit de Bijbel. Aan uitspraken van kerkelijke en wereldlijke autoriteiten werd nauwelijks getwijfeld.

In de 17e en 18e eeuw kwamen er steeds meer wetenschappers in West-Europa, die belangrijke uitvindingen deden en baanbrekend onderzoek verrichtten. Dit gebeurde meestal op initiatief van de onderzoekers zelf die, veelal gedreven door nieuwsgierigheid en rationele onderzoekingsdrift, de hen omringende wereld wilden begrijpen en verklaren. Hierdoor ontstond er een versnelde toename van de kennis omtrent de materiële wereld. In deze periode werd dan ook de basis gelegd voor de huidige wetenschap en technologie. Het gezonde verstand was begonnen aan zijn opmars.

De tegenstelling tussen de middeleeuwen en de nieuwe manier van onderzoek vormde de onderliggende 'rode draad'.

'Kometen brengen onheil'

In deze les werd gepoogd de leerlingen meer inzicht te verschaffen in de ontwikkelingen in de wetenschap gedurende de 17e en 18e eeuw en in de grondslagen die toen werden gelegd voor de moderne wetenschap.

We lieten Galileo Galilei, Isaac Newton en Edmund Halley als voorbeelden van nieuwe onderzoekers de revue passeren. De astronomie was daarbij het centrale thema.

Als blikvanger werd de les begonnen met een *demonstratie* van een eenvoudig planetarium. Deze draaibare zon, maan, aarde-opstelling, geleend van de Aardrijkskunde-sectie, werd aan de leerlingen getoond met

Middeleeuwse astrologie: de aarde staat in het middelpunt, de hemellichamen draaien er om heen (hout-sneede uit 1515). Dit in tegenstelling tot het wereldbeeld van Galilei.

als doel te komen tot een recapitulatie van de ideeën van Galilei. De leerlingen waren reeds bekend met zijn ideeën en bevindingen omdat er in het schoolboek een 'eenheid' aan gewijd was (zie *Sprekend Verleden* deel 2, p. 9-11). We legden vooral de nadruk op het nieuwe, het afwijkende van Galilei's opvattingen ten opzichte van de bestaande opvattingen en de problemen die hij daarvoor kreeg met het gezag.

Vervolgens kwam Isaac Newton aan bod; vanuit de natuurkundelessen geen onbekende voor de leerlingen. Allereerst werd een korte levensbeschrijving van deze geleerde

gegeven, waarbij zijn ontdekkingen omtrent de zwaartekracht centraal stonden. Het in de klas tonen van de overbekende vallende appel wekte hilariteit én aandacht. Voorts werd door middel van een bij de Natuurkunde-sectie geleende proefopstelling het een en ander nogmaals aanschouwelijk gemaakt. Deze proefopstelling bestond uit een luchtleidende buis met daarin een balletje en een veertje. Wanneer men deze buis om draaide bleken beide voorwerpen, als gevolg van de uitschakeling van wrijving, even snel naar beneden te vallen. Het opstellen van de genoemde proeven kostte wel enige voorbereiding maar het resultaat was erg posi-

Twee astronomen observeren de komeet van 1596 (uit: Isaac Asimov, *De komeet van Halley*, Utrecht 1985²).

tief. Door het visualiseren van de ideeën van deze wetenschappers en door experimenten te doen die men in die tijd ook verrichtte, raakten de leerlingen bijzonder geboeid. Ze voelden zich sterk bij de les betrokken.

Tenslotte werd nog stilgestaan bij de astronoom Edmund Halley. Deze geleerde maakte gebruik van de bevindingen van Galilei en Newton en berekende als eerste de baan van de komeet, die sindsdien zijn naam zou dragen. Toen wij de les uitvoerden, stond de komeet van Halley in het middelpunt van de belangstelling. Het was in de tijd dat met het ruimteveer Giotto getracht werd beelden en gegevens ervan vast te leggen. Eerst werd een fragment uit een E.O. TV-documentaire in de les aan de leerlingen getoond. In deze zeer fraaie film wordt een historische uiteenzetting gegeven over de kennis die in de loop der tijden is vergaard rondom de komeet. Ook het bijgeloof dat bij het verschijnen van de komeet, om de 76 jaar, steeds weer de kop op stak, krijgt ruim aandacht. Ziekte, dood, epidemieën, oorlog, kortom nagenoeg alle ellende, werd aan de komst van de komeet toegeschreven.

Aan de hand van een aantal individuele kijkopdrachten werd de videoband op het eind van de les met de klas nabesproken. Wanneer men op school niet beschikt over deze videoband dan zou men bijvoorbeeld zelf een tekstje over de komeet samen kunnen stellen aan de hand van het boekje van Isaac Asimov, *De Komeet van Halley*, Bru-

na, Utrecht 1985. Dit boekje behandelt op nagenoeg dezelfde wijze de geschiedenis van de komeet als de documentaire. Verder valt nog te denken aan een ander item uit de ruimtevaart, dat op het moment dat u de les geeft, actueel is.

'Veele kleyne dierkens'

Het doel van deze les was de leerlingen vertrouwd maken met het nieuwe wetenschappelijk denken. De Wetenschappelijke Revolutie werd gekenmerkt door een nieuwe manier van onderzoeken die men met drie woorden kan omschrijven: observeren, experimenteren en redeneren. Door een nauwere samenwerking tussen de onderzoekers en door het uitwisselen van verkregen resultaten vond er een enorme toename van kennis plaats. Dit alles wilden we aan de leerlingen presenteren aan de hand van een bekend Nederlands onderzoeker, Antonie van Leeuwenhoek.

In het begin van de les kwamen we nog eens terug op de in de inleiding op deze twee lessen vermelde tegenstelling tussen het middeleeuwse denken en het 'nieuwe denken'. (Geloof contra rede, Galilei's bevestigingen contra het kerkelijk gezag.) Na deze korte herhaling vormde het levensverhaal van de genoemde Nederlandse onderzoeker en ontdekker van de micro-organismen de instap voor de les. De meeste leerlingen in 2 Atheneum hadden in de biologieles al met een goede hedendaagse microscoop gewerkt en raakten sterk geboeid door het primitieve instrumentje, waarmee Van Leeuwenhoek zijn onderzoeken verrichtte. Hierdoor ontstond tevens begrip voor het geduld en het goede waarnemings- en doorzettingsvermogen van deze man. Hierna werden de leerlingen aan het werk gezet met een zelf otworpen tekst, getiteld 'Veele kleyne dierkens'. Bij deze tekst hadden we een aantal vragen gemaakt, die betrekking hadden op het onderzoek en de ontdekkingen van Van Leeuwenhoek. Deze werden later klassikaal besproken.

Als afsluiting van deze les gingen we naar aanleiding van de opdrachten nogmaals in op de kenmerken van de Wetenschappelijke Revolutie. De inventarisatie via een onderwijsgesprek resulteerde uiteindelijk in een aantekening op het bord.

Op zoek naar een betere samenleving

De vorderingen die de wetenschappelijke onderzoekers op allerlei terrein hadden geboekt toonden aan, dat men door het gezonde verstand te gebruiken veel kon bereiken. Onderzoekers, die vooral belangstel-

kleio

BEGIN AUGUSTUS 1676 TE DELFT

Laat in de middag wordt er op de voordeur geklopt. Antoni wrijft door zijn ogen en knippert een keer. Enigszins versuft vraagt hij zich af of er was geklopt. 'Klop, klop' gaat het nog een keer. Dus toch goed gehoord. 'De deur is niet op slot. Kom maar binnen,' roept hij. Even later staat zijn vriend Regnier binnen in de op het zuidwesten gelegen werkkamer. 'Hoe gaat het er mee,' vraagt Regnier. 'Goed. Als je het niet erg vindt blijf ik zitten,' zegt Antoni. 'Ik ben een beetje moe geworden van het kijken. Maar ik ben bijna klaar!!! Ik heb het onderzoek bijna af. Het resultaat van vier maanden kijken, denken en berekenen ligt daar! Als ik vanmiddag nog een uurtje doorga, kan ik het morgen afronden. Dan kan het worden verzonden!' 'Ik wist wel dat je het voor elkaar zou krijgen,' antwoordde Regnier verrukt!

Regnier de Graaf was een beroemde Delftse arts, die Antoni met zijn microscopisch onderzoek had geïntroduceerd bij de Royal Society te Londen. De Royal Society was een club van geleerden, die wetenschappelijk onderzoek wilde bevorderen en verbreiden. Regnier had Antoni aangespoord om zijn waarnemingen van 'kleine diertjes' in drinkwater, regen- en afvalwater op te schrijven en deze te sturen naar Londen. Regnier liep naar het bureau voor het raam, waar Antoni zat uit te rusten. Op het eikenhouten bureaublad stonden een kleine microscoop ter grootte van een lucifersdoosje, flesjes met diverse oplossingen en schrijftekenspullen. 'Onbegrijpelijk dat hij dit allemaal door dat kleine ding heeft kunnen zien. Als dit geen sensatie teweeg brengt in

Londen, eet ik mijn hoed op,' dacht Regnier glimlachend. Naast het bureau op een klein tafeltje lag een stapel papieren. 'Mag ik,' vroeg hij. 'Natuurlijk beste vriend.' Regnier bladerde door de stapel papier met de vele tekeningen en las voor de zoveelste keer de toelichtingen en de beschrijvingen van de nauwkeurige schetsjes over.

'De tweede soort diertjes in regenwater. De grootte van deze diertjes verhoudt zich tot die van een mijt, als de grootte van een honingbij tot die van een paard.' Regnier keek peinzend op en bladerde wat verder en las: 'De vierde soort diertjes in regenwater. De grootte van deze diertjes verhoudt zich, na het omrekenen van de grootte, als ongeveer het miljoenste deeltje van een zandkorrel van één millimeter doorsnede oftewel gaan er één miljoen van deze diertjes in het zandkorreltje.' 'Poe, poe,' dacht hij weer. 'Hij kon er met zijn verstand niet bij. Dat het klopte, wist hij zeker, want zijn vriend had hem nog nooit bedrogen. De laatste vreemde groep had hijzelf nog nooit gezien. Zijn ogen waren niet zo geoefend als die van zijn vriend. Die kon zo scherp en nauwkeurig waarnemen en was hier ook zo geduldig in. Hij wist echter dat hij deze laatste groep ook nog te zien zou krijgen. Bij zijn laatste bezoek had Antoni hem toevertrouwd, dat hij bezig was weer een nieuwe lens te slijpen, die nog sterker zou vergroten. Dit kon echter nog wel even duren. Antoni was steeds maar bezig met het vervaardigen en uitproberen van nieuwe lenzen en het vervolmaken van zijn microscopen.'

Ontwakend uit zijn gedroom en gepeins zag Regnier dat Antoni weer en met grote precisie het kleine metalen ding bijdraaide, om de al lager binnenvallende zonnestralen volledig op het staafje met het druppeltje water te laten vallen.

1. Wat voor diertjes zou Antoni gezien hebben?
2. Wat zou in de flesjes met oplossingen gezeten kunnen hebben?
3. Antoni was een wetenschappelijk onderzoeker. De drie kenmerken van wetenschappelijk onderzoek zijn: observeren, experimenteren en redeneren. Kun je van deze 3 kenmerken elk een voorbeeld uit deze tekst halen?
4. Waarom zou Antoni zijn bevindingen naar de Royal Society willen opsturen?

ling hadden voor de menselijke samenleving, wilden op dezelfde wijze als de natuurwetenschappers te werk gaan. Al snel moest men constateren dat het met de inrichting van de samenleving slecht gesteld was. Slecht bestuur, onverdraagzaamheid

en onwetendheid zorgden ervoor, dat de toestanden in de maatschappij verre van ideaal waren. De oude standenmaatschappij werd op deze manier bestudeerd en bekritiseerd.

Een zeer concrete uitwerking daarvan troffen we onder meer aan in het boek 'Gullivers Reizen' van Jonathan Swift (1667-1745) en in het toneelstuk 'De bruiloft van Figaro' van Pierre-Augustin Caron de Beaumarchais (1732-1799). De beide hoofdpersonen uit deze werken spraken door hun avontuurlijke en opstandige karakter de leerlingen goed aan.

Gullivers reizen

De koppeling van de Wetenschappelijke Revolutie aan de Verlichting leverde aanvankelijk nogal wat problemen op. Hoe konden we dit gedeelte duidelijker naar de leerlingen toe vertalen? We besloten om de schrijver Jonathan Swift met zijn boek *Gullivers Reizen* als centraal thema te nemen. Via dit thema konden we een goede koppeling maken met de vorige lessen. Allereerst omdat Swift bij het schrijven van zijn boek beïnvloed was door de wonderbaarlijke ontdekking van de microwereld door de natuurwetenschap. Ten tweede schreef Swift dit maatschappijkritische boek onder invloed van het vooruitgangsgeloof, dat mede was ontstaan door de geboekte vooruitgang van en het vertrouwen in de natuurwetenschappen. Tenslotte dachten we dat de leerlingen dit verhaal zeker wel zouden kennen. Achteraf bleek dit ook te kloppen. Ruim de helft van de klas kende het verhaal. De meeste leerlingen hadden een tekenfilm van *Gullivers Reizen* gezien en een aantal hadden het boek ook gelezen.

Gulliver's reizen

Peter Aryans/Josephine van Gasteren/
Enny Meunier/Sacco v.d. Made
Edmond Classen/Caro van Eyck

We begonnen deze les met een korte herhaling over de standenmaatschappij. Dit bleek hard nodig, want er was niet veel kennis over dit onderwerp meer blijven hangen. Hierna volgde een kort betoog over de gevolgen van de vooruitgang op natuurwetenschappelijk terrein voor het denken van de mensen. Daarbij stond het zelf redelijk nadenken over allerlei zaken als politiek, macht, recht, sociale verhoudingen etc. centraal. We poogden uit te leggen wat het vooruitgangsgeloof inhield.

Als introductie op *Gullivers Reizen* vroegen we wie het verhaal kende. Enkele leerlingen mochten het aan hun klasgenoten vertellen. Het resultaat was dat de anderen nieuwsgierig luisterden. Zo werd een werksfeer geschapen om aan deze verhalen het inleiden-de betoog te koppelen. Het boek van Jonathan Swift bleek ineens meer te zijn dan een mooi kinderverhaal.

Daarna hebben we een fragment uit het boek met opdrachten uitgedeeld. Enthousiast en nieuwsgierig gemaakt, werd er ijverig aan gewerkt. Ter afsluiting van de les volgde een bespreking van de tekst.

Achteraf bezien waren de opdrachten, die de bedoeling hadden de ideeën van Swift te achterhalen, wat te moeilijk voor deze groep. De indirecte manier waarop in het boek kritiek wordt geuit, werd niet door alle leerlingen doorzien. Bovendien bleek de tekst niet zo helder te zijn als we verwacht hadden. Een volgende keer zouden we het boek van Swift eerder gebruiken om de aandacht te vestigen op censuur. Het feit dat Jonathan Swift een pseudoniem is, en de indirecte wijze van kritiek leveren daarvoor goede mogelijkheden.

De adel op de korrel

Het toneelstuk *'De Bruiloft van Figaro'* van De Beaumarchais bevat een uitgesproken kritiek op de 18e eeuwse samenleving. In *Sprekend Verleden* deel 2, p. 39 wordt een illustratieve tekst gewijd aan dit toneelstuk. Tijdens onze stage hebben we de leerlingen een aantal opdrachten eromheen laten uitvoeren. Achteraf bleek dat ze te oppervlakkig waren om zich goed te kunnen inleven. Bovendien hadden we de nadruk teveel gelegd op het aspect van de censuur in plaats van op de inhoudelijke maatschappijkritiek. Een volgende keer zouden we het zeker anders doen.

Het genoemde gedeelte uit *Sprekend Verleden* zou bijvoorbeeld uitgebreid kunnen worden met nog een aantal typerende passages of met een aantal uitspraken van tijdgenoten over het stuk. Vooral de eerste scène bevat een pakkende kritiek op de bevoorrechte positie van de adel in die tijd. Het 'recht op de huwelijksnacht' van de heer sprak de leerlingen vanwege het seksuele tintje wel aan. Men zou door middel van

nog een aantal 'heerlijke rechten' goed de bevoorrechte positie van de adel aan kunnen geven.

Met behulp van een aantal passages kan men de klas in groepjes van 4 à 6 leerlingen (met opdrachten) aan het werk zetten. Ieder groepje zoekt aan de hand van een aantal vragen de kritiek op die door De Beaumarchais op de samenleving wordt geleverd. Bij de behandeling van de opdracht brengt per groep één leerling verslag uit. Via een inventarisatie op het bord kan de algemene lijn uit de kritiek gedestilleerd worden.

Als instap voor deze les kan het levensverhaal van De Beaumarchais dienen. Deze kleurrijke figuur heeft eerst in dienst van de overheid gewerkt. Later in zijn leven raakte hij met de regelmaat van de klok in conflict met diezelfde autoriteiten. Zelfs de gevangenis bleef hem niet bespaard. Toch zou zijn fel bekritiseerde toneelstuk een succes worden.

Tot slot gaan onze gedachten nog uit naar het gebruiken van dramatische werkvormen in deze les. Het thema leent zich daar prima voor. We zouden ons echter nog goed moeten beraden hoe we dit in een juiste vorm kunnen gieten.

ENKELE UITSPRAKEN OVER 'DE BRUILOFT VAN FIGARO'

'Het is weerzinwekkend. Dit zal nooit worden gespeeld. We zouden de Bastille moeten neerhalen wil de opvoering van dit stuk geen gevaarlijke inkonsekwentie zijn. De man spot met alles wat dient te worden gerespecteerd in een regering...' (Lodewijk XVI)

'Figaro heeft de adel omgebracht.' (Danton)

'Onder mijn regering zou een dergelijke man achter slot en grendel zijn gezet. Men zou wel luid geklaagd hebben over despotisme, maar wat een dienst zou de samenleving daarmee zijn bewezen.... De Bruilof van Figaro, dat is reeds revolutie in volle gang.' (Napoleon)

Evaluatieles

De laatste les van de serie hebben we besteed aan de invloed die de Verlichters hebben gehad op allerlei terrein. Aan de hand van een drietal teksten over misdaad en bestraffing, democratie, en slavernij moesten de leerlingen die invloed zien te ontdekken. Omdat er in deze les nog een aantal opgeschoven opdrachten moest worden behandeld, kwam het een en ander niet zo goed uit de verf. Onder druk van de tijd, de proef-

werkweek stond voor de deur, konden we andere leuke ideeën niet verder uitproberen.

De afsluitende les zou besteed kunnen worden aan de betekenis van de Verlichting voor de hedendaagse samenleving. Leidraad daarbij zou de vraag kunnen zijn óf de ideeën van de Verlichters ook inderdaad gerealiseerd zijn. Aan de hand van een bepaald thema zou bijvoorbeeld nagegaan kunnen worden of er inderdaad gehoor is gegeven aan de kritiek die de Verlichters op de 18e eeuwse samenleving leverden. Blijvend actueel is onder andere de zaak van de Mensenrechten, die gebaseerd is op de Universele Verklaring van de rechten van de mens (d.d. 10 december 1948). Het werk dat met name een organisatie als Amnesty International op dat terrein verricht zou een goede ingang kunnen zijn. De kranten staan er immers iedere dag weer vol van (Sovjet-Unie, Chili, Suriname).

Met behulp van een aantal, eventueel bewerkte, artikelen uit de krant kunnen de leerlingen in groepjes proberen te achterhalen welke ideeën van de Verlichting door Amnesty worden nagestreefd. Tevens moet iedere groep een eigen mening trachten te

geven over de behandelde problematiek.

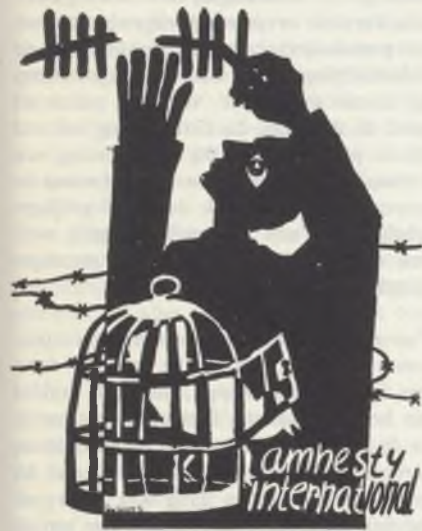
Op een dergelijke manier kan een onderwerp als de Verlichting prima geactualiseerd worden, waardoor de kans op betrokkenheid van de leerlingen vergroot wordt. Daarnaast bevordert het inzicht in de wereld waarin we zelf leven.

Slotopmerking

In dit artikel zijn in feite vijf lessen beschreven van onze serie over de Verlichting. In werkelijkheid waren het er meer. Delen van lessen werden ook gebruikt om het ervaren van de leerlingen samen te vatten en zodoende de inhoudelijke aspecten van de Verlichting ook sec aan de orde te laten komen. Daarvoor werd ook het schoolboek gebruikt. De leerlingen kregen daar hun huiswerk uit.

Noot

Voor verdere informatie kunt u terecht bij Toine van Arendonk, Magnoliastraat 34, 5151 XH Drunen. Tel. 04163-74799.

'Der alte Grosze und der junger Kraft'

Hans de Haan

De affiche 'Der Marschall und der Gefreite kämpfen mit uns für Frieden und Gleichberechtigung', die ter gelegenheid van de gecombineerde volksraadpleging en rijksdagverkiezingen van 12 november 1933 werd uitgegeven, is één van de meest geslaagde voorbeelden van de wijze waarop de nationaal-socialistische propaganda de persoon van rijkspresident Paul von Hindenburg verbond met die van Adolf Hitler, de rijkskanselier.

In het hierna volgende artikel gaat de kunsthistoricus De Haan in op de inhoud van de affiche die mede door het optische effect voor tijdgenoten zeer duidelijk was. Affiches worden daarop ook gemaakt — hōe dat leest u hieronder.

In de affiche 'Der Marschall und der Gefreite' worden een aantal elementen uit de nationaal-socialistische propaganda op subtiel en effectieve wijze met elkaar verbonden. Het resultaat is een affiche van propagandistisch hoog niveau. Ze is als zodanig een goed voorbeeld van het 'vakmanschap' van het nieuwe ministerie voor 'Volksaufklärung und Propaganda' dat on-

der leiding stond van Joseph Goebbels, die tevens leider was van de NSDAP-propaganda.

Duitsland in 1933

De volksstemming van 12 november 1933 was de eerste in zijn soort die in Duitsland

gehouden werd, nadat de Rijksdag op 14 juli 1933 de wet op de volksraadplegingen had aangenomen. Het plebisciet werd uitgeschreven naar aanleiding van het feit dat Duitsland zich terug trok uit internationaal overleg. Op 14 oktober 1933 verliet het de ontwapeningsconferentie te Genève en op 19 oktober de Volkenbond.

De volksraadpleging van november en de tegelijkertijd daarmee gehouden rijksdagverkiezingen vormden de grote finale voor de nationaal-socialisten van het jaar 1933, dat begonnen was met de zogenaamde 'Machtergreifung' van 30 januari en daarna doorgezet werd met de 'gelijkschakeling' van partijen en organisaties in de maanden daarna. De definitieve heerschappij van de nationaal-socialisten over Duitsland werd in de maand november bezegeld; en dit alles met de schijn van legaliteit (Joachim Fest noemde het in zijn biografie over Hitler 'die legale Revolution'), zodat er sprake was van een 'legale' en 'democratische' aflossing van de wacht, die door het Duitse volk als geheel gedragen werd.

De volksraadpleging diende hierbij een tweeledig doel: legitimering van Hitlers handelen ten aanzien van de ontwapeningsconferentie en de Volkenbond door ervoor te zorgen dat een overweldigende meerderheid van het Duitse volk deze stappen goedkeurde (de binnenlandspolitieke component), en de legitimering van zijn stappen

Affiche ter gelegenheid van de tegelijk gehouden volksraadpleging en rijksdagverkiezingen van 12 november 1933.

ten aanzien van het buitenland door te laten zien dat de overgrote meerderheid van de Duitsers Hitler steunde.

Er moest door de volksraadpleging blijken dat hier geen sprake was van partijpolitiek i.c. die van de NSDAP, maar van de uitdrukking van de wil van het hele volk, ongeacht de politieke kleur. Door het introduceren van de volksraadpleging werd zo vorm gegeven aan het in de nazi-ideologie zo belangrijke concept van de 'volkswil'. Tegelijkertijd werd er een pseudo-democratische illusie geschapen, terwijl in werkelijkheid slechts de zorgvuldig georkestreerde één-partijstaat van de NSDAP en de terreur van de Gestapo restte.

Door de aard van het onderwerp, dat belangrijke implicaties had voor de Duitse buitenlandse politiek, zou vooral het referendum in het buitenland alle aandacht krijgen. De tegelijk gehouden ondemocratische rijksdagverkiezingen, waaraan door middel van eenheidslijsten de facto alleen de NSDAP deel nam, werden op deze wijze naar de achtergrond verdrongen. Het ondemocratische karakter ervan werd witgewassen door het pseudo-democratische karakter van de volksraadpleging. In deze campagne kreeg de nieuw gecreëerde 'volkswil' vorm en werd de Rijksdag, die formeel nog bestond uit de partijen die er bij de verkiezing van 5 maart 1933 in gekozen waren (minus de communisten), nu ook definitief gelijkgeschakeld. In een vloeiende beweging werden volk, partij en staat tot één samengevoegd: een tactische meesterzet.

Van enig dualisme tussen regering en parlement was nu geen sprake meer. In feite was Hitlers heerschappij, die door middel van het zogenaamde 'Ermächtigungsgesetz' na de rijksdagbrand van 28 februari en de beruchte noodverordeningen (paragraaf 48 van de grondwet) in gang was gezet, nu feitelijk gelegitimeerd. Hitlers opzet om de republiek te gebruiken om diezelfde republiek om te brengen, een opzet die hij na het mislukken van de Münchense 'Putz' van 1923 als uitgangspunt had genomen, was na 10 jaren gelukt.

Partijpropaganda en Von Hindenburg

In 1932 was de oude veldmaarschalk Paul von Hindenburg voor de tweede maal als rijkspresident gekozen; echter niet nadat hij pas in de tweede ronde de noodzakelijke absolute meerderheid had behaald. Zijn belangrijkste tegenstrever was toen Adolf Hitler geweest.

De nationaal-socialistische propaganda had bij deze verkiezingen zorgvuldig getracht om de persoon van Hindenburg, die een vrij algemene populariteit bezat, niet direct aan te vallen. Men richtte de pijlen voornamelijk op de personen achter en naast de rijkspresident. Niet het eventuele falen van Hindenburg werd benadrukt, maar juist het feit dat hij het oude, roemvolle Duitsland vertegenwoordigde, terwijl Hitler Duitslands toekomst in handen had. Het was dit thema dat in de loop van 1933 verder uitgebouwd zou gaan worden, nadat Hitler op 30 januari van dat jaar door Hindenburg tot rijkskanselier benoemd was.

Vanaf dat moment werd de oude president door de nationaal-socialistische propaganda geannexeerd, mede ten behoeve van de door Hitler gewenste nieuwe rijksdagverkiezingen van 5 maart. De toon van deze

annexatie komt duidelijk tot uitdrukking in de tekst van een verkiezingsaffiche, die luidde: *'Wenn Hindenburg sein Vertrauen Adolf Hitler schenken kann, dann kann auch Du es!'*

De door Hitler en Goebbels zorgvuldig voorbereide 'Dag van Potsdam', 21 maart, waarop de nieuw gekozen Rijksdag zijn eerste zitting hield in de garnizoenskerk van Potsdam, was het hoogtepunt van deze annexatie. De president en de oude Pruisische waarden waren nu overgenomen door de NSDAP. Deze dag werd de eerste officiële uiting van de typisch nationaal-socialistische hang naar groots opgezette, zwaar-symbolische massamanifestaties met een semi-religieuze ondertoon.

Deze 'Dag van Potsdam' toonde Duitsland en de wereld een bescheiden rijkskanselier, voorafgegaan door gedisciplineerde partijgenoten. Dit alles onder het toeziende oog van de zichtbaar ontroerde rijkspresident.

In zijn in de kerk gehouden toespraak tot de nieuwe rijksdagafgevaardigden en de genodigden prees Hitler Hindenburg voor het feit dat deze het was geweest die het 'huwelijk' tussen de symbolen van 'alter Gröze' en 'junger Kraft' mogelijk had gemaakt. Hiermee liet Hitler zijn eerder getoonde bescheidenheid varen en stelde hij zichzelf als symbool van het nieuwe Duitsland op één lijn met Hindenburg, met daarbij de impliciete boodschap dat het verleden voorbij was en de toekomst met hem, Hitler, was begonnen.

Ditselfde thema, verleden-toekomst, had Hitler iets meer dan een week daarvoor eveneens aangesneden tijdens een radio-toespraak naar aanleiding van de gedenkdag voor de gevallen van de Eerste Wereldoorlog (12 maart). In deze toespraak verklaarde Hitler uit naam van de rijkspresident dat naast de oude rijksvlag nu ook de hakenkruisvlag gehesen zou moeten worden; *'diese Flaggen verbinden die rühmreiche Vergangenheit des Deutschen Reiches und die kraftvolle Wiedergeburt der Deutschen Nation'*.

Het onderwerp van de affiche

Het thema 'Frieden und Gleichberechtigung' (vrede en gelijke behandeling) werd door Hitler al onmiddellijk in zijn regeringsverklaring van 23 maart 1933 benadrukt. Het Duitse leger was, in overeenstemming met het Verdrag van Versailles, voor het belangrijkste deel ontwapend en afgedankt en bestond nog slechts uit 100.000 man. Duitsland bezat geen noemenswaardige vloot meer en mocht geen luchtmacht opzetten. Nu was, aldus Hitler, het wachten op de andere Europese landen, met name op Frankrijk, die, eveneens in naveling

van de in Versailles afgesproken algemene ontwapening, Duitsland zou volgen.

De consequentie die Hitler trok was betrekkelijk eenvoudig. Of de Geallieerden ontwapenden zich tot Duitslands niveau, of Duitsland verkreeg het recht zich opnieuw te bewapenen tot het niveau van de omliggende landen.

De ontwapeningsconferenties te Genève waren het toneel waarop de slepende onderhandelingen gevoerd werden.

Het thema van de 'Gleichberechtigung' had veel succes in Duitsland, en niet alleen bij de NSDAP-aanhangers, waar velen de Duitse ontwapening en behandeling als een constante belediging zagen. In de radiorede van 14 oktober 1933, gehouden na Duitslands vertrek van de ontwapeningsconferentie, was dit weer het thema dat door Hitler benadrukt werd. De vraag naar een gelijke behandeling van Duitsland was, aldus Hitler, geen vorm van Duits oorlogsverlangen, maar eenvoudig een zaak van eerlijkheid. De Geallieerden moesten zich eveneens aan het Verdrag van Versailles houden.

Het was ook in deze uitzending, dat Hitler de volksraadpleging en de rijksdagverkiezingen aankondigde, waarbij hij uitdrukkelijk stelde dat de volksraadpleging de buitenwereld duidelijk zou maken dat het hele Duitse volk *'sich in diesem Kampf um seine Gleichberechtigung und Ehre restlos identisch erklärt mit seiner Regierung...'*

Op de affiche 'Der Marschall und der Gefreite' wordt deze eenheid tussen regering en volk onderstreept door het gebruik van het persoonlijke voornaamwoord 'uns', waardoor het er door de zinsopbouw op lijkt alsof het volk ('uns') Hindenburg en Hitler opgeroepen heeft om met hem de vrede en de gelijkwaardigheid te bevechten en niet andersom.

De affiche technisch bekeken

De affiche bestaat uit een fotomontage van twee verschillende foto's, één van Hindenburg en één van Hitler. Er is dus geen sprake van een gezamenlijk poseren van de beide heren, noch van het gebruiken van een oorspronkelijke foto waarop Hitler en Hindenburg samen figureren.

De beide hoofdpersonen zijn afgebeeld op een egaalzwarte achtergrond. De tekst van de affiche is zodanig over het oppervlak verdeeld dat de afbeeldingen van Hindenburg en Hitler erdoor ingekaderd worden. De witte belettering, alle kapitalen van verschillend formaat, leiden op deze wijze haast als vanzelf naar de fotomontage, die niet door de tekst doorbroken wordt. Dit effect wordt nog versterkt doordat de tekst in twee delen gesplitst is: een deel boven en een deel beneden de afbeelding. Al lezend

komt de beschouwer bij het beeld en gaat dan verder.

Met eenvoudige optische middelen wordt op deze wijze een maximaal effect bereikt. De egaalzwarte ondergrond vormt een neutrale achtergrond waarop zowel de fotomontage als de tekst goed uitkomen, daarnaast krijgt de affiche op deze wijze een in optisch opzicht rustig karakter. Ze schreeuwt niet, maar betoogt rustig, beschaafd. Hierdoor valt de affiche ook op tussen andere. Wanneer men zich de affiche 'Der Marschall und der Gefreite' op een bonte reclamezuil voorstelt, zal men gegrepen worden door het neutrale zwart-wit-grijs. Het propagandistische effect op de beschouwer, de toevallige passant, werd hiermee vergroot; een voor affiches bijzonder belangrijk gegeven.

Een gemanipuleerde werkelijkheid

In de toepassing van de fotografie en fotomontage toonde de propaganda van de NSDAP een modern karakter. Alleen de communistische partij, de KPD, maakte voornamelijk met de hulp van de kunstenaar John Heartfield, eveneens op grotere schaal gebruik van de fotomontage. Hierbij was echter wel sprake van een wezenlijk verschil met de montages van de NSDAP. Heartfield maakte gebruik van de fotomontage om een duidelijk zichtbare andere werkelijkheid te scheppen, vaak met agitatorische bedoeling. Zijn fotomontages zien er uit als fotomontages, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de montage *'Millionen stehen hinter mir'*.

Affiche van John Heartfield met als thema 'het nut van de Hitlergroet'. Ook gebruikt als voorpagina van het blad *Arbeiter Illustrierte Zeitung* (1932).

Eenheid

Hitler en Hindenburg zijn, ondanks het verschil in rang en afkomst, als gelijkwaardigen afgebeeld. Hiermee is de affiche ook tot voorbeeld geworden van wat binnen de nationaal-socialistische ideologie aangeduid werd met het begrip 'Volksgemeinschaft'. Deze opvatting ging ervan uit dat het volk één geheel was, zonder klasstegenstellingen, en was met name bedoeld om als tegenwicht te dienen tegen de gebruikelijke marxistische opvattingen over klassestrijd, die naar de mening van de nationaal-socialisten dodelijk waren voor het Duitse volk en het Germaanse ras. Een in zichzelf verdeeld volk en ras zou ten prooi vallen aan andere volkeren en rassen (lees: de Slavische rassen) en ten onder gaan; een op vulgair-darwinistische opvattingen teruggaande idee.

Op de affiche staat naast de hoogste in rang, de aristocratische veldmaarschalk, de eenvoudige korporaal. Er is geen klasseonderscheid. De eenvoudige man uit het volk, Hitler, heeft door eigen kracht zijn hoge positie bereikt. Erwin Schockel schreef in het handboek voor de NSDAP-propaganda 'Das politische Plakat' uit 1938: *'Alle diese Volksgenossen, die nicht von hoher Geburt oder hohem Stand sind, also der Hauptteil der Bevölkerung, werden sich in der einfachen Person des Gefreiten des Welt-*

krieges geehrt fühlen. Sie sind stolz darauf, dass ein Mann aus ihren Reihen aus eigener Kraft es geschafft hat, dass ihm der grösste Teil der Bevölkerung durch dick und dünn folgt, und ihn dadurch dazu befähigt hat, den höchsten Posten den das Reich zu vergeben hat, zu verlangen.'

En continuïteit

Naast de hiervoor genoemde propagandistische inhoud van de affiche is er nog een belangrijk aspect, waarop nog niet nader is ingegaan, alhoewel het nauw verbonden is met het idee oud en jong. Het gaat hierbij om de idee van continuïteit en traditie.

Op subtiele wijze wordt het thema oude Duitsland-nieuwe Duitsland verweven met dat van traditie en continuïteit. Hitler herstelt de breuk in de Duitse geschiedenis die door het verliezen van de Eerste Wereldoorlog had plaatsgevonden.

Met niet-aflatende ijver had Hitler er steeds op gehamerd dat hij het Verdrag van Versailles niet zou reviseren, de politiek van alle voorgaande Duitse regeringen, maar zou verscheuren. Door dit 'dictaat van Versailles' te ontkennen zou Duitslands eer en waardigheid hersteld worden. Hitler en Hindenburg staan zo samen voor het goede, vaderlandslievende Duitsland. Tegelijkertijd verkrijgt hun relatie vader-en-zoon trekken, waarbij de macht op haast dynastieke wijze

van vader op zoon overgaat; een voor de meeste Duitsers nog bekend gegeven uit de keizertijd.

Tenslotte

Politieke affiches, en met name die uit de periode voor de opkomst van de televisie, zijn een historische bron van grote waarde. Ze vormen de concretisering van ideeën, opvattingen en bedoelingen in de meest pregnante vorm. Dit geldt met name voor landen met een dictatoriaal regime, waarin alle propaganda in handen is van de staat: de propagandavoering is gecentraliseerd en staat volledig in dienst van de machthebber.

De grote kracht van de affiche in het televisieeloze tijdperk bestond uit de mogelijkheid om het gesproken en geschreven woord terug te brengen tot een aantal herkenbare en eenvoudig te bevatten essenties, die aan het volk 'verkocht' konden worden.

Voor Hitler en de NSDAP waren zowel de rijksdagverkiezingen en de volksraadpleging een groot succes. Bij de rijksdagverkiezingen verkreeg de eenheidslijst 92 procent van de stemmen en bij de volksraadpleging stemde 95 procent 'ja'. Propaganda en terreur hadden hun doel bereikt.

Textielmusea in Nederland

Gertjan de Groot en Peter Vuijst

Nederland is twee textielmusea rijk, een in Enschede, wat meer regionaal gericht, en een in Tilburg. Beide zijn kortgeleden verhuisd naar een ruimer onderkomen met meer mogelijkheden.

In dit artikel willen de auteurs u een indruk geven van alles wat deze musea voor het onderwijs te bieden hebben.

De afgelopen tien jaar hebben sociale en economische aspecten een belangrijke plaats gekregen in het geschiedenisonderwijs. Een geschiedenismethode zonder een hoofdstuk over de industriële revolutie is ondenkbaar. Hierbij komen zowel de technische, de economische als de sociale ontwikkelingen aan bod. De industrialisatie wordt vooral aan de hand van de textielindustrie behandeld, omdat dit de eerste bedrijfstak is, waarin

op grote schaal mechanisatie werd toegepast.

In Nederland waren het vooral Twente en Tilburg en omgeving, waar zich in de tweede helft van de negentiende eeuw veel textielbedrijven vestigden. In Twente betrof het vooral de katoenindustrie en in Tilburg werden met name wollen stoffen geproduceerd. In deze twee gebieden vonden ooit duizenden mensen werk in de textiel.

ADRESSEN EN OPENINGSTIJDEN

Textiel industrie museum Enschede, Haaksbergerstraat, Enschede. Tel. 053-319093. Openingstijden di t/m vrijdag 10-17 uur, za en zo 13-17 uur.

Nederlands textielmuseum Tilburg, Goirlestraat 96, Tilburg. Tel. 013-367475. Openingstijden di t/m vrijdag 10-17 uur, zo 12-17 uur.

Veel, zoniet alles, stond hier in het teken van de textiel.

Thans resten er slechts twee textielmusea, die de herinnering aan een eens glorieuze tijd levend proberen te houden. Eén is gevestigd in Enschede en de ander in Tilburg.

De twee musea hebben kortgeleden een nieuwe start gemaakt. Beide waren jarenlang gehuisvest in een fabrikantenvilla, waar ze slechts een zeer beperkt deel van de collectie konden tonen. Het textielindustrie-

De voormalige spinnerij van Jannink, thans onderkomen van het textielmuseum-Enschede.

In de grote spinnerij-ruimte staat tegenwoordig een veelheid aan werktuigen opgesteld.

EEN BOOM
OPZETTEN

Een handweefgetouw uit de huisindustrie. In Enschede wordt een dergelijk handweefgetouw geëxposeerd en gedemonstreerd.

kleio

nummer 2/87
pagina's 14 en 15

museum in Enschede kreeg in het najaar 1983 een nieuw onderkomen in een fabriekshal van het voormalige textielbedrijf Jannink en zonen. Midden 1984 moest het museum weer sluiten ten gevolge van een overstroming en een daarop volgende interne verbouwing. Vanaf mei 1985 is het museum weer heropend.

Het textielmuseum in Tilburg verhuisde in april 1985 naar de voormalige textiel-fabriek Mommers en co., een fabriekscomplex dat de gemeente Tilburg wilde behouden als industrieel-archeologisch monument.

Karakterisering

Als we een vergelijking maken van de twee musea, dan is een groter contrast nauwelijks denkbaar. Het museum in Enschede telt slechts drie medewerkers en heeft een veel te klein budget ter beschikking, waardoor enthousiasme het gebrek aan geld moet compenseren. Veel is al provisorisch opgesteld, maar nog niet geïntegreerd in een totale museumopzet. In Tilburg lijkt het allemaal niet op te kunnen. Met vijftig medewerkers en een meer dan tienmaal zo groot budget heeft men daar een modern geoutilleerd museum weten op te zetten, waarbij het museum in Enschede wel in het niet moet vallen.

Toch zijn de verschillen ook nog van een heel andere aard. De doelstellingen van de beide musea lopen sterk uiteen.

Het textielindustrialiemuseum in Enschede is weliswaar sterk gericht op de textielindustrie, maar het wil zich ontwikkelen tot een maatschappijmuseum, met de nadruk op de geschiedenis van Twente in de negentiende en twintigste eeuw. De veranderingen in wonen en werken in deze regio zullen centraal komen te staan. De textiel krijgt een voorbeeldfunctie, maar mechanisatie in andere – voor Twente belangrijke – bedrijfstakken moet ook een plaats krijgen.

In Tilburg beperkt men zich bewust tot de textiel, maar dan vanuit allerlei invalshoeken bekeken. Naast technische en sociaal-historische kanten van de textiel, komen ook de kunstzinnige uitingsvormen in textiel ruim aan bod. Het doel is een levend museum, waar kunstenaars hun textiel-ontwerpen kunnen (laten) uitvoeren en tentoonstellen. Daarnaast is er een permanente expositie van Nederlandse textiel-ontwerpen van 1880 tot heden. De kunstzinnige onderdelen van het museum zullen hier buiten beschouwing blijven. Het museum beschikt tevens over een uitgebreid textieldocumentatiecentrum.

Wat is er te zien?

In beide musea staat een grote variëteit aan weef- en spinmachines opgesteld. Op de mechanische weefgetouwen worden regelmatig demonstraties gegeven. In Enschede worden bovendien de handweefgetouwen gedemonstreerd.

De overgang van huisnijverheid naar fabrieksproductie krijgt uiteraard ruim aandacht in beide tentoonstellingen. Maar de manier waarop deze overgang gepresenteerd wordt is heel verschillend. In Enschede wordt enerzijds op vrij traditionele wijze getracht de invloed van de invoering van de stoommachine duidelijk te maken. Dit gebeurt voornamelijk door tekeningen, zonder duidelijke bijschriften, en losse machine-onderdelen te tonen. Anderzijds worden spin-, weef- en spoelmachines uit de verschillende fasen als contrast bijeen geplaatst. In Tilburg wordt door middel van meer dan levensgrote foto's direct de sfeer van de vroegere werksituatie opgeroepen. Een thuis spinnende boerin komt zodoende tot leven. Ditzelfde geldt ook voor de werksituatie in de enorme fabriekshallen. Zowel foto's als machines zijn voorzien van duidelijke toelichting.

In Tilburg wordt het productieproces van linnen uit de doeken gedaan. Naast een historische schets, waaruit blijkt dat de Egyptenaren ook al uit vlas linnen maakten, is te zien via welke stadia linnen tot stand komt.

Daarnaast worden in Tilburg de verschillende beroepen binnen de textielindustrie aan de hand van diverse machines toegelicht. Bij elke machine bevindt zich een set kaartjes waarop je zowel informatie over de werking van de machine als over de vaardigheden van de daaraan werkende arbeid(st)er kunt lezen. Het is onwaarschijnlijk dat elke museumbezoeker zich door al deze pakketjes tekst zal heenwerken.

Zoals al gezegd wordt in beide musea regelmatig op de weefmachines gewerkt. Tijdens zo'n demonstratie wordt duidelijk wat een herrie het vroeger in zo'n fabriekshal met honderden van dergelijke machines moet zijn geweest. In Tilburg is bovendien een stoommachine aanwezig, die weliswaar door elektriciteit wordt voortbewogen, maar toch als centrale krachtbron fungeert voor het aandrijven van de assen die over de hele benedenverdieping van het museum lopen. Met soortgelijke assen werden vroeger alle machines in een textielfabriek aangedreven. Dit omdat er maar één stoommachine per fabriekshal was.

De sociale gevolgen van de textielarbeid komen ook in beide musea aan bod. In Enschede worden deze 'maatschappelijk

ongewenste situaties' uiterst summier aangestipt. Een groot plakkaat met 'onveiligheid' zonder uitleg of toelichting maakt de bezoeker niet zoveel wijzer. Daarentegen geeft Tilburg een veel beter beeld van de omvang van vrouwen- en kinderarbeid in de textiel. Lage lonen en slechte arbeidsomstandigheden leidden tot het ontstaan van vakbonden. Stakingen voor hogere lonen en meer veiligheid in de textielfabrieken vonden vanaf de jaren negentig in de vorige eeuw tot de Tweede Wereldoorlog dan ook regelmatig plaats.

Is er in Tilburg veel aandacht voor de directe sociale gevolgen van de textielarbeid, in Enschede heeft men een groot deel van de tentoonstelling gewijd aan de woonomstandigheden van het textielarbeidersgezin. De permanente expositie *'Een dak boven je hoofd'* vertelt in de verschillende fasen van 1700 tot nu, het woonverhaal van Jan Modaal in Oost-Nederland. Aan de hand van foto's en gereconstrueerde huisinterieurs uit de diverse perioden wordt de vooruitgang in de woonsituatie getoond. Verstedelijking moet uit een aantal tentoongestelde plattegronden van Enschede blijken. Zo groeide het dorp dat in 1850 slechts 5000 bewoners telde uit tot een stad waar in 1900 38.000 mensen woonden.

'Een dak boven je hoofd' is zonder meer het meest tot de verbeelding sprekende en het best uitgewerkte deel van de hele tentoonstelling. En plannen om op de langere termijn dit verhaal uit te breiden en het voor de verschillende sociale lagen te laten zien, zijn dan ook zonder meer toe te juichen. Bij deze expositie heeft het museum een voorlichtingsboekje gemaakt, dat het proces van industrialisatie en urbanisatie in Oost-Nederland verder toelicht. Dit boekje is voor onderwijsdoelstellingen zeer geschikt.

Onderwijs

Het aantrekkelijke van een textielmuseum voor het onderwijs ligt natuurlijk in het feit dat het de vrij abstracte lesstof over de industrialisatie aanschouwelijk kan maken. Enschede biedt tevens de mogelijkheid het urbanisatieproces te behandelen. In beide musea worden na afspraak dan ook georganiseerde rondleidingen voor leerlingen uit het voortgezet onderwijs en uit de hoogste klassen van de basisschool gehouden. Tijdens demonstraties van de weefgetouwen krijgen ze een beeld van het weefproces en het werk van de wever.

Het museum in Enschede is gezien de grote nadruk die op de sociaal-economische geschiedenis van Oost-Nederland ligt uitermate geschikt voor scholen uit deze regio. Het geeft leerlingen inzicht in de geschiedenis van hun eigen streek die vaak zal raken

De voormalige textielfabriek van Moimmers & Co., thans onderkomen van het textielmuseum-Tilburg.

Sociale aspecten van de textielindustrie nemen in Tilburg een belangrijke plaats in, bijvoorbeeld vrouwenarbeid.

In een apart deel van het museum, worden in Tilburg tal van werktuigen gedemonstreerd.

aan de geschiedenis van hun eigen familie. Voor het zelfstandig bekijken door leerlingen is het museum minder geschikt door het ontbreken van voldoende uitleg en toelichting.

Anders ligt dit in Tilburg; gezien de aard van het tentoongestelde meer een 'landelijk' museum. Ook heeft men daar naast rondleidingen materiaal voor het onderwijs gemaakt. Ten eerste zijn er over diverse artistieke, technische en historische onderwerpen leskisten gemaakt. Dit zijn sets materiaal, die per kist maar naar één school tegelijk kunnen worden uitgeleend, waarin zich naast lesmappen voor de leerlingen ook bijvoorbeeld een stuk vlas of een diaserie over het weefproces bevindt. Met al dit materiaal kan in de klas een bezoek aan het textielmuseum worden voorbereid. De-

ze leskisten zijn kostenloos voor scholen beschikbaar. Ten tweede is er een lespakket over de produktie van linnen. Hierin bevinden zich werkschriften voor de leerlingen en een docentenhandleiding. Deze werkschriften bevatten opdrachten voor een speurtocht in het museum. Dit lespakket is bedoeld voor leerlingen in de hoogste klassen van de basisschool en brugklassers. In de maak is een lesbrieftje over vrouwenarbeid in de textiel met dezelfde opzet. Deze lesbrieftje is meer op middelbare scholieren gericht en zal in het voorjaar van 1987 gereed zijn. Op de iets langere termijn komt er een lesbrieftje over de geschiedenis van de textielindustrie in Nederland.

kleio

nummer 2/87
pagina's 16 en 17

De Spaanse Burgeroorlog in veelvoud

De nieuwe historiografie

Peer Vries

1986 was in Spanje een gedenkwaardig jaar: vijftig jaar daarvóór brak de Burgeroorlog uit. In de stortvloed van publicaties hierover die de laatste jaren verschenen, probeert de schrijver van dit artikel grote lijnen aan te brengen. Met het verstrijken van de tijd en het wisselen van de politieke wacht in Spanje is er ook op historiografisch gebied veel veranderd. Enige ordening in de publicaties leek ons zodoende geen overbodige luxe.

Drs. P.H.H. Vries is verbonden aan de subfaculteit geschiedenis van de RU Leiden.

Het aantal publicaties over de Spaanse Burgeroorlog wordt inmiddels op 25.000 à 30.000 geschat. Wie er daar een aan wil toevoegen, moet wel een heel goede reden hebben. Een korte uiteenzetting over het doel van dit artikel is in dit licht geenszins overbodig.

In de eerste plaats wil ik een beknopt overzicht geven van de mijns inziens relevante literatuur die gedurende de laatste tien à vijftien jaar verschenen is. Juist omdat zo'n stortvloed van publicaties op de markt is gekomen, lijkt het mij zinvol een zekere ordening aan te brengen en bepaalde trends aan te geven en toe te lichten. Wellicht kan

het artikel zo als eerste oriëntatie fungeren in de recente historiografie van de Spaanse Burgeroorlog.

Daarnaast wil ik een indruk geven van de resultaten van het nieuwe onderzoek. Het beeld van de Spaanse Burgeroorlog is immers in de historiografie de laatste tien à vijftien jaar zeer ingrijpend gewijzigd. Wellicht kan dit artikel zo tevens fungeren als gids in een gebied dat velen al lang als in kaart gebracht beschouwen. Het zal duidelijk zijn dat ik op die nieuwe inzichten slechts attent kan maken. In de literatuur-opgave vindt de lezer publicaties die hem verder op de hoogte kunnen brengen.

De afgelopen tien à vijftien jaar is het onderzoek naar de Spaanse Burgeroorlog in een stroomversnelling geraakt. Nadat het enigszins leek vastgelopen, kwamen nu talloze publicaties op de markt waarin nieuwe vragen werden gesteld, nieuwe benaderingen werden gehanteerd en nieuw materiaal werd aangedragen. Met het naderen van de vijftigjarige herdenking werd de markt volledig overspoeld. Wanneer in die publicaties alleen maar een bekend verhaal weer eens verteld was, zou er weinig aanleiding bestaan er nader bij stil te staan. Veel publicaties boden echter iets nieuws.

De belangrijkste verklaring voor deze hausse van werkelijk nieuwe publicaties ligt mijns inziens in de politiek-ideologische 'dooi' die in Spanje al vóór Franco's dood traag en aarzeland begon en na diens dood versneld doorzette. Met het verstrijken van de tijd was de bloedige broedertwist al meer bespreekbaar geworden. De emoties laaiden uiteraard nog hoog op, maar een meer afstandelijke benadering van het conflict ging toch tot de mogelijkheden behoren. Zowel in als buiten Spanje trad een generatie naar voren waarvoor de Spaanse Burgeroorlog alleen 'geschiedenis' was. Een hevig conflict dat weliswaar veel emoties bleef oproepen, maar dat zij zelf niet (bewust) had meegemaakt, zodat zij minder betrokken was en haar gedrag erin in elk geval niet behoefde te verdedigen. Publicaties over de Spaanse Burgeroorlog werden hierdoor vaak minder ideologisch geladen. Er ontstond een klimaat waarin men minder vooringenomen was.

Zo'n mentaliteitsverandering alléén echter had niet kunnen volstaan om een 'nieuwe' historiografie te creëren. Daartoe was ook ruimte nodig voor nieuw empirisch onderzoek en voor de publicatie van de resultaten daarvan. Die ruimte kwam pas na Franco's dood daadwerkelijk. In Spanje was onder Franco slechts één beeld van de burgeroorlog toegestaan. Iedereen die dat beeld niet wenste te bevestigen, werden onderzoek en publicatie onmogelijk gemaakt. Hierin kwam nu verandering. Nieuwe, afwijkende visies konden openlijk naar voren worden gebracht. Langzaam maar zeker werden de archieven ook voor niet-Franquist opengesteld en beter geordend, zodat men vrijer en beter empirisch onderzoek kon doen. Men behoefde niet noodgedwongen te blijven steken in discussie en het stellen van vragen.

Buitenlanders en bannelingen hadden gedurende Franco's dictatuur naar hartelust over de burgeroorlog en al wat daarmee samenhangt kunnen discussiëren. Zij konden hun standpunten doorgaans alleen op

Het grootste probleem voor de Tweede Republiek vormden de sociale verhoudingen op het platteland. Vooral in het zuiden waren de omstandigheden erbarmelijk. Hier een foto gemaakt in een dorp in Extremadura. (Uit: Gabriel Jackson, *A concise history of the Spanish Civil War*, Norwich 1980)

gebrekkig bronnenmateriaal, vaak zelfs alleen buitenlands materiaal en/of eigen ervaringen, baseren. Buiten Spanje waren zo duizenden publicaties verschenen op basis van zeer specifiek en vaak 'twijfelachtig' bronnenmateriaal (diplomatieke stukken, ooggetuigenverslagen, eigen herinneringen en dergelijke), terwijl in Spanje alleen het beeld van de overwinnaars werd getolereerd en elk onwelgevallig onderzoek werd belemmerd.

Franco en kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders brengen de falangistengroet. (Uit: David Mitchell, *De Spaanse Burgeroorlog*, Weesp 1986)

Welke tendenzen kunnen we in dat nieuwe onderzoek aantreffen en welk beeld komt daarin naar voren?

Ik zal hier twee tendenzen onderscheiden die ik gemakshalve als 'verbreding' en 'verdieping' aanduid.

Einde van een fase in een 'mislukte' modernisering

Wie de recente literatuur doorneemt, kan constateren dat het conflict van 1936 tot 1939 steeds meer in een breed perspectief wordt geplaatst zowel wat tijd als wat plaats betreft.

Thans verschijnen talloze studies waarin de burgeroorlog geplaatst wordt binnen een lange-termijn perspectief op de modernisering van de Spaanse samenleving en minder de aandacht trekt als conflict op zichzelf. Veel historici richten nu hun blik op dië ontstaansgronden van het conflict die liggen in de structuur van de Spaanse samenleving en in de specifieke wijze waarop die het proces van modernisering verwerkte. Hoewel men onbeperkt in het verleden zou kunnen terugwijken, ligt het voor de hand vooral in te gaan op de ontwikkelingen se-

dert het laatste kwart van de negentiende eeuw, toen immers, zeker in sociaal-economisch en politiek opzicht, een 'versnelling' optrad. Hoe verliep het moderniseringsproces in Spanje sedert die periode en welke conflicten riep het op in sociaal-economisch en politiek opzicht? Welke rol speelden regionale verschillen en tegenstellingen en welke religieuze?

Historici trachten nu het ontstaan bloot te leggen van de twee Spanjes die in de burgeroorlog tegenover elkaar gingen staan. Het nog steeds aan te bevelen boek van Brennan, *The Spanish Labyrinth*, geeft daarbij vaak de richting voor verder onderzoek aan. De Spaanse Burgeroorlog verschijnt vanuit een dergelijke invalshoek als 'resultaat' van een reeks tegenstellingen met een lange ontstaansgeschiedenis. Vooral de ontwikkelingen ten tijde van de dictatuur van Primo de Rivera (1923-1930) en van de Tweede Republiek (1931-1936) kwamen sterk in de belangstelling.

Beide perioden werden gekenmerkt door pogingen van bovenaf de sociaal-economische en politieke ontwikkelingen in specifieke banen te leiden en gewapende escalatie te vermijden of te onderdrukken. In het eerste geval door wat Shlomo Ben Ami 'fascism from above' heeft genoemd, in het tweede, afgezien van de periode oktober 1934-februari 1936 toen centrum-rechts aan het bewind was en zoveel mogelijk hervormingen teruggedraaide, door een vaak weifelend beleid van hervormingen van de links-liberalen en de republikeinen, soms gesteund, maar vaak gehinderd door linkse partijen en organisaties.

De verdeeldheid en de tegenstellingen tijdens de Tweede Republiek waren zo groot dat iedereen ernstig rekening hield met een gewapend conflict. De rechtse groeperingen zagen weinig in de idealen waarvoor de Republiek het symbool was, een groot aantal groeperingen ter linkerzijde beschouwde haar slechts als burgerlijk voorspel op een socialistische, anarchistische of communistische samenleving. Het draagvlak van de Republiek was klein, de hoeveelheid stof tot conflicten groot; de landhervormingen, de positie van Kerk en leger, de staatsvorm, het streven naar autonomie in diverse regio's, de grote kloof tussen arm en rijk en de gevolgen van de economische depressie etcetera.

Het bleef niet bij felle discussies in de Cortes. Rechtse groeperingen onderhielden voortdurend contact met militairen, waarbij de gedachte aan een staatsgreep al snel opkwam. De centrum-rechtse regering onderdrukte in 1934 met behulp van het leger zeer bloedig de opstand in Asturias. Straatgevechten en aanslagen werden allerminst geschuwd. Links liet het niet bij revolutionaire, martiale taal, stakingen en landbezettingen maar greep ook vaak in straatge-

vechten en zelfs pogingen tot revolutie naar de wapens. De vraag of de burgeroorlog te vermijden was geweest valt uiteraard niet te beantwoorden. Wel staat vast dat de opstandelingen van juli 1936 niet de eersten of enigen waren die de Republiek ten val wilden brengen.

In het onderzoek krijgen thans de tegenstellingen *tussen* 'links' en 'rechts' uiteraard veel aandacht, maar evenzeer die *binnen* deze twee kampen. Dit betreft zowel de situatie vóór de burgeroorlog als tijdens de oorlog toen immers veel van die interne tegenstellingen geenszins waren verdwenen. Uit de analyse van partijen, vakorganisaties, pressiegroepen en dergelijke, blijkt weer hoe treffend Brenans aanduiding 'het Spaanse labyrint' is. Een denken in termen van twee hechte blokken 'links' en 'rechts' doet de Spaanse werkelijkheid vóór en tijdens de burgeroorlog geweld aan. Deze termen kunnen slechts als globale aanduiding fungeren voor een alliantie van groeperingen die soms slechts als monsterverbond omschreven kan worden. De eenheid binnen deze blokken werd vaak, als ze er al was, uit nood geboren of afgedwongen.

De Burgeroorlog als begin van de Franquistische dictatuur

De burgeroorlog is lang vooral bestudeerd als einde van een periode in de Spaanse geschiedenis. Het is uiteraard evenzeer mogelijk hem te beschouwen als begin van een nieuwe periode. Zo'n benadering lag met het verstrijken van de tijd des te meer voor de hand omdat de gevolgen van het conflict bijna 40 jaar lang het leven in Spanje beheersten. De vraag kwam op in welk opzicht tijdens of al vóór de oorlog de basis van de Franquistische dictatuur werd gelegd. Wat was de betekenis van de oorlog in ontstaan en voortbestaan van het 'Franquisme' en hoe functioneerde Franco's nieuwe staat eigenlijk? Waarop en op wie berustte Franco's macht en wat was zijn ideologie? Traden in dat alles veranderingen op en wanneer? In Spanje staat thans de vraag hoe Franco cum suis hun macht zolang konden behouden al meer in de belangstelling dan de vraag hoe zij haar konden verweren.

Onder Franco's banier schaarden zich vogels van allerlei pluimage: reactionaire militairen, die zeker in het begin zeer invloedrijk waren, reactionaire geestelijken, grootgrondbezitters, bankiers en industriëlen, maar ook conservatieve, kleine boeren. Franco wist deze groepen behendig voor

zijn karretje te spannen en waar mogelijk te paaien waarbij hij echter steeds onbetwist de baas was.

Het Franquisme vormde geen monoliet. Daar komt bij dat Franco bijna veertig jaar aan het bewind is geweest, een lange periode waarin de Spaanse samenleving en ook haar naar buiten toe wellicht onbewegelijke politieke systeem, zeer ingrijpende veranderingen doormaakte. Het relatieve gemak waarmee de overgang naar een democratische structuur plaatsvond, illustreert dit. In deze periode veranderde Spanje van een 'achterlijke' agrarische samenleving, dankzij of ondanks Franco, in een van de tien belangrijkste industrielanden ter wereld. Het zal duidelijk zijn dat dit van Franco's regime aanpassingen en koerswijzigin-

gen heeft vereist. Als pragmaticus was Franco daartoe binnen bepaalde voorwaarden bereid.

Burgeroorlog en Franquisme in internationaal perspectief

Wie een interpretatie van het Franquisme wil geven, ontkomt niet aan vergelijken. Aangezien de opstandelingen al vanaf het uitbreken van de strijd het etiket 'fascisten' kregen opgeplakt, lag een vergelijking met 'erkend' fascistische landen als Duitsland en Italië voor de hand.

Dit affiche spoort de Catalaanse boeren aan hun produkten via landbouwcollectieven en niet op de 'vrije markt' te verkopen. (Uit: Mitchell)

Nader onderzoek was nauwelijks nodig om in te zien dat zo'n vergelijking in een aantal opzichten téní mank gaat. Wie waren dan wel de fascistén in Spanje? De falangisten die toch als enigen echt in aanmerking komen, stelden tot juli 1936 als beweging nauwelijks iets voor. Tijdens de oorlog nam hun aantal toe. In 1937 werd de Falange zelfs, na een door Franco afgedwongen (!) fusie met de carlisten, de enig toegestane beweging in Spanje. Het is echter onmiskenbaar dat Franco de baas was. De falangisten van het eerste uur werden verdrongen of door Franco gemanipuleerd. Van het oorspronkelijke falangistische ideeëngoed werd vrijwel niets verwezenlijkt. Daarvoor ontbrak het de echte falangisten aan macht. De beweging verwerd tot een verzameling baantjesjagers, opportunisten en meelopers. Het lijkt verhelderder Franco en de belangrijkste hem steunende groepen reactionair of traditionalistisch-autoritair te noemen evenals de door hen gecreëerde staatsvorm. Het beeld van het Franquistische Spanje als een door fascistén gevestigde en geleide dictatuur behoort tot het verleden. Dit betekent niet dat systematisch uitgevoerde vergelijkingen met Duitsland en Italië, maar zeker met Portugal en andere nog weinig 'moderne' samenlevingen, niet verhelderend kunnen zijn.

Bij de studie van de recente Spaanse geschiedenis wordt de blik thans vaak op andere landen gericht. Dit gebeurt overigens buiten Spanje meer dan in het land zelf. Daar neigt men enigszins tot nationale navelstaarderij. Het onderzoek naar de burgeroorlog was altijd sterk, volgens huidige inzichten veel te sterk, internationaal gericht. Niet dat historici het conflict zo vaak met conflicten elders vergeleken. Ze plaatsten het echter wel steeds in een internationale context.

Zo lang onderzoek in Spanje zelf niet of

nauwelijks mogelijk was, kregen de internationale dimensies van de strijd, waarvoor men tenminste wel bronnen had, zeer veel aandacht. In het licht van de erop volgende wereldoorlog sprak men graag over 'de eerste veldslag van Wereldoorlog II' en schetste het beeld van een conflict tussen 'fascisme' en 'anti-fascisme' dat zich weliswaar in Spanje afspeelde maar in feite internationaal was. Niettemin is na 1970, nu ook op dit gebied meer materiaal toegankelijk is geworden, nog een aantal boeiende studies verschenen. Zij reduceren zonder uitzondering de rol van het internationale fascisme en communisme bij het uitbreken van de strijd tot nul. Duitsland, Italië en Rusland reageerden op het conflict, maar veroorzaakten noch stimuleerden het uitbreken ervan.

Op dit onderzoeksterrein lijkt thans de fase van de dalende meeropbrengst inderdaad ingetreden. Het belang van de internationale bemoeienis wordt thans bovendien veel geringer geacht dan in de 'klassieke' literatuur. De Spaanse Burgeroorlog wordt nu veel meer beschouwd als een intern Spaans conflict met specifiek Spaanse ontstaansgronden dat allereerst vanuit de intern-Spaanse context begrepen moet worden. In dit opzicht wordt de studie ervan juist veel minder internationaal gericht.

De Burgeroorlog zoals hij door Spanjaarden beleefd is

Interne verdeeldheid en regionale verschillen

Hiermee belanden wij bij de door mij gesignaleerde 'verdieping' die kwantitatief althans veel belangrijker is en zeker bij het brede publiek meer in het oog springt. In Spanje gaat de aandacht nu sterk uit naar de wijze waarop de oorlog daar *beleefd* werd. Hoe ondergingen de Spanjaarden de oorlog, waarvoor en hoe streden zij? Hoe greep dat in hun dagelijks bestaan in? Dat men zich nu veel vrijer over dergelijke zaken kan uiten, zal aan deze hausse niet vreemd zijn. Veel Spanjaarden willen hun herinneringen kwijt.

Nu de ideologische dampen enigszins optrekken, komt veel meer naar buiten wat veel Spanjaarden al wisten, maar niet durfden zeggen, of vermoeden, maar niet konden onderbouwen; de Spaanse Burgeroorlog was niet één burgeroorlog maar een aantal burgeroorlogen. Zowel in de linkse als in de rechtse propaganda en de daardoor beïnvloede geschiedbeoefening had men bij voorkeur het beeld geschetst van twee gesloten fronten die tegenover elkaar stonden. Het 'goede' tegenover het 'kwade'.

De controverses binnen het linkse kamp echter liepen zo hoog op dat men elkaar zelfs met de wapens te lijf ging. In dit eenheidsfront waren de scheuren van begin af aan niet te verbergen geweest. Anarchisten en communisten bleven elkaar ook na de oorlog voortdurend in de haren vliegen over de juiste taktiek en de ware revolutie. Ook rechts vormde echter geen hechte eenheid.

In feite waren de strijdende partijen samengesteld uit allerlei groepen en individuen met vaak geheel eigen drijfveren en idealen. Ter rechterzijde vochten falangisten van het eerste uur voor een 'fascistische' sociale revolutie, de brood-falangisten die zich later bij hen voegden, zochten lijfsbehoud, macht of baantjes, de monarchisten vochten voor het herstel van de monarchie, de carlisten voor een soort theocratie onder hun koning, de grootgrondbezitters en het overgrote deel van de clerus voor het behoud of herstel van de oude sociale orde, de opstandige militairen voor het handhaven van de traditionele rol van het leger in de Spaanse samenleving en tegen elke poging eenheid en 'grootheid' van Spanje en het Spaanse leger aan te tasten.

Overigens stonden, hetgeen vaak vergeten of verdrongen wordt, lang niet alle militairen aan Franco's kant. Naar schatting ongeveer de helft van leger, politie en ordetroepen sloot zich in juli 1936 *niet* bij de opstand aan. Indien alle gewapende eenheden in opstand waren gekomen, zou de Republiek geen tweeëneenhalf jaar stand hebben kunnen houden, waarschijnlijk nog geen week!

De verdeeldheid in het rechtse kamp heeft nooit zozeer de aandacht getrokken. Franco's positie was, toen hij opperbevelhebber werd van de rebellerende troepen, onaanstootbaar. Degenen die de opstand steunden, waren niet bereid de eindoverwinning door onderlinge onenigheid op het spel te zetten en tegen Franco was, aangezien de militairen hem steunden, toch niets te beginnen. Franco kon als opperbevelhebber de eenheid al snel gewoon opdringen. Interne tegenstellingen mochten niet meer openlijk bediscussieerd worden. In de officiële geschiedschrijving ontstond het beeld van een eensgezind front van redders van Spanje met Franco als vanzelfsprekende 'caudillo'. Velen die de opstand gesteund hadden, moesten constateren dat van hun idealen weinig terecht kwam. Het was nu echter gevaarlijk geworden zich daarover te beklagen.

Dat 'links' verdeeld was, viel al tijdens de oorlog niet te verbergen. Linkse republikeinen en liberalen vochten voor een burgerlijke democratie. Hoewel rechtse socialist en communisten hun revolutionaire retoriek nooit helemaal verloren, gold dat in feite ook voor hen. Linkse socialist

Fascisme nee! Affiche van de socialistische partij in Catalonië.

en anarchisten vochten voor een sociale revolutie en hadden die al in gang gezet. Veel Basken en Catalanen vochten bovenal voor hun autonomie.

Deze laatste verwijzing brengt ons bij een punt dat thans in het historisch onderzoek zeer in de belangstelling staat namelijk de regionale verscheidenheid. Iedere regio, iedere stad en zelfs ieder dorp kende zijn 'eigen' burgeroorlog met zijn eigen conflicten, protagonisten en coalities en een eigen specifiek verloop. Regionale en lokale studies komen thans in groten getale op de markt en tonen eens te meer hoezeer 'de Spaanse Burgeroorlog' een abstracte generalisatie is. (Ik zal gezien mijn doelstelling hier aan deze geografische vergruizing niet nader aandacht schenken.)

De debatten tussen allerlei linkse groeperingen, vooral die tussen anarchisten en communisten, zijn nooit verstomd. De laatste tien à vijftien jaar echter kunnen zij tenminste onder verwijzing naar empirisch materiaal gevoerd worden. Dit heeft een aantal boeiende en informatieve studies opgeleverd. Ook hier komt de complexiteit van verhoudingen en ontwikkelingen duidelijk naar voren.

Het grote twistpunt in linkse gelederen vormde van meet af aan de verhouding tussen het doorvoeren van de sociale revolutie en het winnen van de oorlog. Voor de anarchisten en hun aanhang stond de sociale revolutie centraal. Zij streden voor behoud en uitbreiding van datgene wat zij sedert de opstand van de militairen hadden bereikt.

Het nieuwe Spanje. De nauwe relatie tussen Kerk en Staat. Het opschrift onder het kruis luidt: Gevallen voor God en Spanje; present

Voor de communisten en hun geestverwanten was het winnen van de oorlog primair, de anarchistisch-libertaire revolutie, zoals de anarchisten cum suis die doorvoerden, sprak hen niet aan. Zij hadden een heel andere opvatting over aard en inhoud van een sociale revolutie. Veel belangrijker echter is, dat zij gezien de situatie in Spanje en Europa geen heil zagen in het in gang zetten van welke revolutie dan ook.

De anarchistische revolutie belemmerde in hun ogen slechts het efficiënt voeren van de oorlog, schrok de Spaanse middenklasse af en maakte zo een Republikeins eenheidsfront onmogelijk. Bovendien deed zij de internationale positie van de Republiek en daarmee die van de met haar geassocieerde Sovjet-Unie geen goed. Wanneer er een ingrijpende sociale revolutie in Spanje plaats had, zou de Republiek iedere steun uit het buitenland wel kunnen vergeten en zou Rusland, ironisch genoeg in dat geval door velen gezien als drijvende kracht achter die revolutie, alle hoop op goede relaties met de Westerse democratieën kunnen laten varen.

De communisten deden daarom hun uiterste best de sociale revolutie te camoufleren en te onderdrukken. Wat voor de anarchisten de reden voor hun strijd vormde, was de communisten juist een doorn in het oog. De strijd tussen de linkse 'broeders' werd, zoals bijvoorbeeld in mei 1937 in Barcelona bleek, allerminst zachtzinnig gevoerd.

De sociaal-revolutionaire experimenten die tijdens de burgeroorlog, overigens lang niet altijd (alleen) door anarchisten, in gang werden gezet, vormden in anarchistische geschriften altijd al het thema bij uitstek wanneer deze periode ter sprake kwam. In de geschiedenis van het anarchisme gelden zij als een mijlpaal. Buiten de kring van anarchisten zijn zij lange tijd min of meer verzwegen of werden belang en waarde ervan sterk gebagatelliseerd. Als ze behandeld werden, kenschetste men ze vaak als 'utopisch', 'naïef' of in elk geval 'mislukt'. Nu lijkt de balans in die zin althans door te slaan dat zij in het brandpunt der belangstelling staan. Ook hier overheersen regionale studies, hetgeen gezien de aard van de revolutie begrijpelijk en terecht is. De schaarste aan bronnen blijft echter zelfs op dit niveau vaak een ernstige handicap. Ik heb persoonlijk de indruk dat de revolutie thans zelfs disproportioneel veel aandacht krijgt. Hoe interessant ook als experiment, zij was een regionaal verschijnsel waarvan het belang met het verstrijken van de tijd sterk afnam. Dit doet niets af aan haar intrinsieke waarde. Haar omvang en belang voor de Republiek worden soms echter overschat.

Het relaas der ooggetuigen

De vergruizing van het beeld van de burgeroorlog gaat het verste in publicaties waarin het dagelijks leven in Spanje aan de orde komt, vooral wanneer de auteur dat dagelijks leven via 'oral history' wil tonen. Zowel in als buiten Spanje verschijnen talloze boeken waarin 'ooggetuigen spreken' en waarin centraal staat hoe, liefst heel gewone mensen, de oorlog beleefden. De historiografie wordt zo veel levendiger en concreter. Abstracties als 'het fascisme' of 'het anarchisme' verdwijnen op de achtergrond, concrete individuen en situaties treden op de voorgrond. Helaas weten auteurs niet altijd te vermijden dat zij blijven steken in een anekdotisch verhalen van specifieke wederwaardigheden. Wat zij aan kleur, levendigheid en concreetheid winnen, verliezen zij dan aan overzicht en analyse. De aandacht is hier, zoals over het algemeen in de geschiedbeoefening, verschoven van de 'objectieve' stand van zaken naar de 'subjectieve' beleving. De grote reeks autobiografieën en memoires en de hernieuwde

belangstelling voor de literaire verbeelding van de Spaanse Burgeroorlog wijzen ook in deze richting. Als reactie op de onderdrukking van de vrije meningsuiting en op wellicht te afstandelijke 'wetenschappelijke' macro-benadering is een dergelijke wending zeker te begrijpen. Gelukkig is er een aantal voorbeelden waarin de balans niet doorslaat en waarin subjectieve beleving en objectieve achtergrond aan bod komen.

Op zichzelf is er uiteraard niets tegen boeken waarin alleen maar personen aan bod komen die hun belevenissen vertellen, zolang de lezer maar beseft dat oral history vaak veel meer een beeld geeft van de wijze

waarop mensen op een bepaald, vaak veel later tijdstip, gebeurtenissen verwerkt hebben dan van de aard van die gebeurtenissen en hun bredere belang zelf.

Afsluiting

Het bovenstaande zal duidelijk gemaakt hebben dat de historiografie van de Spaanse Burgeroorlog allerminst op een dood spoor is beland of slechts in herhalingen valt. De diverse trends in de huidige geschiedbeoefening; meer aandacht voor het lange-termijn perspectief en meer aandacht voor een ver-

gelijkende aanpak en anderzijds veel meer regionaal, zelfs lokaal onderzoek, antropologisch georiënteerd met sterke aandacht voor de belevingswereld, vinden we in het onderzoek naar dit al zo vaak onderzochte fenomeen alle terug. Eens te meer blijkt hoe in de geschiedbeoefening nieuwe benaderingen tot een nieuw beeld kunnen leiden. Wanneer historici voor dergelijke benaderingen kiezen in een tijd waarin zij tevens de beschikking krijgen over massa's nieuw materiaal dat voor hen voordien verboden terrein was, kunnen de resultaten zelfs verrassend en veelbelovend zijn.

LITERATUUR

In deze literatuuropgave staan (vrijwel) alleen publicaties vermeld die na 1970 zijn verschenen in het Nederlands, Engels, Frans of Duits. Het accent ligt op algemene overzichten, vooral boeken, waarin nieuwe inzichten of benaderingswijzen worden aangeboden. Het lijkt mij niet zinvol te verwijzen naar detailstudies of naar voor velen niet te lezen Spaanse publicaties. De hier genoemde titels zijn in principe in Nederland verkrijgbaar. De lezer dient wel te beseffen dat het meeste, en vaak het beste en interessantste, onderzoek thans in Spanje plaatsvindt, door Spanjaarden wordt verricht en in het Spaans wordt gepubliceerd. De 'wetenschappelijke' historiografie van de Spaanse Burgeroorlog wordt niet langer door niet-Spanjaarden gedomineerd. Dit betekent uiteraard niet dat alleen in het Spaans goede publicaties verschijnen.

Gezien de genoemde beperkingen, kunnen uiteraard niet alle relevante thema's uit de recente geschiedenis van Spanje een plaats krijgen. Ik heb niet gestreefd naar volledigheid en kan zelfs geen representatief overzicht geven. Voor verdere literatuur verwijs ik naar de in de literatuurlijst genoemde werken. De lijst is ten gevolge van alle aangebrachte restricties enigszins willekeurig te noemen. Niettemin geloof ik dat hij een acceptabel inleidend overzicht geeft van de recente literatuur over oorzaken, verloop en nasleep van de Spaanse Burgeroorlog. De lijst sluit wat opzet betreft niet volledig aan bij de tekst.

I Algemene overzichten van de geschiedenis van Spanje vanaf het begin van de 19de eeuw

Bartolomé Benassar ed., *Histoire des Espagnols*, deel II. *XVIIIe–XXe siècle* (Parijs 1986). Biedt vooral een overzicht van 'het leven' van de Spanjaard, al vanaf 1700. Raymond Carr, *Spain 1808–1975* (Oxford 1982), Raymond Carr, *Modern Spain 1875–1980* (Oxford 1980).

Pierre Vilar, *Spain, a brief history* (tweede

druk, Oxford 1977). Beslaat de gehele Spaanse geschiedenis. Is echter zeer beknopt en voor het overzicht van de periode na 1800 zeer bruikbaar.

II Economische geschiedenis van Spanje na 1900

J. Harrison, *An economic history of modern Spain* (Manchester 1978). Een overzicht van de ontwikkelingen vanaf het begin van de 18de eeuw.

Jordi Nadal, Spain 1830–1914 in: Carlo Cippola ed., *The Fontana economic history of Europe*, IV 2 (vierde druk, Glasgow 1977) 532–626.

Joseph Fontana, Jordi Nadal, 'Spain 1914–1970' in: Carlo Cippola ed., *The Fontana economic history of Europe*, VI 2 (tweede druk, Glasgow 1978) 460–529.

III Sociaal-economische en sociaal-politieke achtergronden

Zeer goed en informatief blijft Gerald Brenan, *The Spanish Labyrinth. An account of the social and political background of the civil war* (eerste druk, Londen 1943). Talloze herdrukken en vertalingen.

Edward E. Malefakis, *Agrarian reform and peasant revolution in Spain* (New Haven 1970). Geeft een beeld van de 'agrarische kwestie' in Spanje. Onmisbaar voor wie iets over deze zo belangrijke conflicthaard in Spanje wil weten.

IV De dictatuur van Primo de Rivera en de Tweede Republiek

Shlomo Ben-Ami, *Facism from above: The dictatorship of Primo de Rivera in Spain 1923–1930* (Oxford 1983).

Idem, *The origins of the Second Republic in Spain* (Oxford 1983).

Paul Preston, *The coming of the Spanish Civil War: Reform, reaction and revolution in the Second Republic* (Londen 1978).

Paul Preston ed., *Revolution and war in Spain 1931–1939* (Londen 1984). Voortreffelijke artikelenbundel over Tweede Republiek én Spaanse Burgeroorlog. Represen-

tatief voor huidige stand van onderzoek en richting daarvan. Moderne vervanging van Raymond Carr ed., *The Republic and the Civil War in Spain* (Londen 1971).

A.H. Robinson, *The origins of Franco's Spain: The right, the Republic and Revolution* (Newton Abbot 1970). Titel dekt inhoud!

Adrian Shupert bespreekt de opstand in Asturias in 1934 en de achtergronden ervan, *The social origins of labour militancy: Asturias 1860–1934* (Londen 1982).

V Nieuwe overzichtswerken over de burgeroorlog

Het beste overzicht van het huidige onderzoek biedt: Paul Preston ed., *Revolution and War in Spain 1931–1939* (Londen 1984).

Van dezelfde auteur verscheen ook Paul Preston, *The Spanish Civil War 1936–1939* (Londen 1986).

Goed is ook Pierre Vilar, *La guerre d'Espagne* (Parijs 1986), zie voor een bespreking P.H.H. de Vries, 'Wat weet Vilar van de Spaanse Burgeroorlog?' Een overzicht naar aanleiding van Pierre Vilar's 'La guerre d'Espagne'. *Leidschrift* 7 (1986) 2–25.

Een algemeen overzicht van de stand van zaken en literatuur biedt H. Browne, *Spain's Civil War* (Londen 1983).

Zeer bruikbaar, met een schat aan voorbeelden, 'up to date' en voorzien van een zeer goede literatuurlijst is Walter L. Bernecker, *Der Spanische Bürgerkrieg. Materialien und Quellen* (Frankfurt am Main 1986).

Voor de gelegenheid zijn een aantal 'klassiekers' nog eens bijgewerkt, zie Raymond Carr, *The Civil War in Spain* (Londen 1986) nieuwe versie van zijn *The Spanish Tragedy* (Londen 1977), Hugh Thomas, *The Spanish Civil War* (derde uitgebreide en herziene editie met een nieuw voorwoord, Harmondsworth 1986).

A. Beevor, *The Spanish Civil War* (1982) is sterk politiek-militair georiënteerd.

Twee beknopte overzichten bieden H. Rijken, 'La guerra ha terminado', *Intermediair*,

jrg. 22, no. 28, 11-7-1986, 5-15 (zeer beknopt, maar zeer goed) en R. de Jong, 'De Spaanse Burgeroorlog', *Vrij Nederland* 26-7-1986, bijlage.

Een oriënterend overzicht van de historiografie en de ontwikkeling daarin sedert 1970 biedt C.M. Nigten, 'Gidsen in het Spaanse Labyrint', *Leidschrift* 7 (1986) 38-59.

VI De twee elkaar bestrijdende kampen

Een klassieke, goede analyse van de Falange tot Franco haar echt overnam, blijft Stanley Payne, *Falange. A history of Spanish fascism* (Stanford University Press en Oxford 1962). Vergelijk idem: 'Fascism in Western Europe', in Walter Laqueur ed., *Fascism. A readers guide* (Harmondsworth 1979) 300-325 plus de daar genoemde literatuur. Van deze auteur verscheen ook, *Politics and the military in modern Spain* (Stanford 1967) dat voor de gehele periode van 1808 tot de jaren zestig van deze eeuw de rol van de militairen in de Spaanse samenleving behandelt.

Een geschiedenis van de carlisten biedt Martin Blinkhorst, *Carlism and crisis in Spain. 1931-1939* (Cambridge 1975).

Bernett Bolloten, *The Spanish Revolution; The left and the struggle for power during the Civil War* (Chapelhill 1979) herziene versie van idem, *The Grand Camouflage* (Londen 1968) biedt een zeer gedetailleerd beeld van de strijd binnen het linkse kamp tussen anarchisten en communisten en hun beider geestverwanten.

Als algemene introductie tot het Spaanse anarchisme kan gelden het overigens zeer partijdige Murray Bookchin, *The Spanish anarchists. The heroic years 1868-1936* (New York 1978).

Een fraaie analyse, zij het voor een vroegere periode, biedt Temma Kaplan, *Anarchists of Andalusia 1868-1903* (Princeton 1977). Een combinatie van antropologische analyse, 'oral history' en bronnenonderzoek biedt Jerome R. Mintz, *The anarchists of Casas Viejas* (Chicago 1982).

VII De sociale revolutie

Walther L. Bernecker, *Anarchismus und Bürgerkrieg. Zur Geschichte der Sozialen Revolution in Spanien 1936-1939* (Hamburg 1978), idem, ed., *Kollektivismus und Freiheit. Quellen zur Geschichte der Sozialen Revolution in Spanien 1936-1939* (München 1980).

J. Giele, *Arbeiderszelfbestuur in Spanje. Een verslag van de Collectivisatie in de Catalaanse economie tijdens de Spaanse Burgeroorlog* (Amsterdam 1975).

Het anarchistisch tijdschrift *De Vrije* wijdt een themanummer aan de sociale revolutie in Spanje, 'Revolutie en Burgeroorlog in Spanje na 19 juli 1936', *De Vrije* no 5, 6, 7, zomer 1986.

In de vooral op interviews gebaseerde studie van Hanneke Willemse, *De onvoltooide revolutie. Burgeroorlog in een Spaans dorp* (Amsterdam 1986) wordt een concreet beeld gegeven van verloop en nasleep van de revolutie in een dorp. Ook de onder VIII genoemde titels werpen vaak licht op de sociale ontwikkelingen en de revolutie.

VIII Oral history en ooggetuigeverslagen

Ronald Fraser, *Blood of Spain. The experience of civil war 1936-1939* (Londen 1979, uitgave Harmondsworth 1981). Een voortreffelijk boek.

Van dezelfde auteur, *In hiding - The life of Manuel Cortes* (Londen 1972) Nederlandse versie idem, *30 jaar ondergedoken. Het leven van Manuel Cortes* (Utrecht/Antwerpen 1973).

David Mitchell, *The Spanish Civil War* (Londen 1982), Nederlandse versie, idem, *De Spaanse Burgeroorlog. Ooggetuigen spreken na de dood van Franco* (Weesp 1986).

Niet aan te bevelen is Peter Wyden, *The passionate war. The narrative history of the Spanish Civil War* (New York 1983). Biedt ondanks de veelbelovende titel weinig meer dan al bekende anekdotes en geeft onevenredig veel aandacht aan de rol van buitenlanders.

Hans-Christiaan Kirsch ed., *De Spanische Bürgerkrieg in Augenzeugenberichten* (tweede druk, München 1978).

G. Lutke Meyer, *Voorspel wereldbrand. Een ooggetuigeverslag van de Spaanse Burgeroorlog* ('s-Gravenhage 1986) gaat vooral in op de ontwikkelingen in het begin van de oorlog.

J.A. Schalenkamp geeft een beeld van de terreur op Mallorca in J.A. Schalenkamp, *Van een eiland kun je niet vluchten. Mallorca 1936, gesprekken met overlevenden* (Weesp 1984).

Een beeld van de wijze waarop inwoners van een dorpje in de Pyreneeën de strijd beleefd hebben en van de nasleep ervan biedt, D.A. Vos, 'De tijd dat La Communa verdeeld was', *Leidschrift* 7 (1986) 84-129.

IX Buitenlandse interventie en internationale repercussies

Voor de Russische interventie zie naast het onder VI genoemde boek van Bolloten, E.H. Carr, *The Comintern and the Spanish Civil War* (Londen 1984). Bruikbaar blijven David Tredwell Cattell, *Communism*

and the Spanish Civil War (herdruk, New York 1971) idem, *Soviet diplomacy and the Spanish Civil War* (Berkeley 1957).

Voor de Duitse interventie zie Hans-Henning Abendroth, *Hitler in der Spanischen Arena* (Paderborn 1973). Vergelijk, Wolfgang Schnieder, Christof Dipper ed., *Der Spanische Bürgerkrieg in der internationalen Politik (1936-1939)* München 1976). Biedt een meer algemeen overzicht.

Een beeld van de Italiaanse interventie biedt J. Cloverdale, *Italian Intervention in the Spanish Civil War* (Princeton 1975).

Voor de weerslag van het conflict in Nederland zie M. Braams, E. Ribbink, A. Zwaga, 'Nederland en de Spaanse Burgeroorlog', *Utrechtse Historische Cahiers* 3 (1982) no. 1 en, 'Nederland en de Spaanse Burgeroorlog', *De Tijd* 4-7-1986, 24-48. Voor deelname van Nederlanders aan het conflict, M. Braams e.a., *Wat dunk U van Spanje? Nederlanders en de Spaanse Burgeroorlog 1936-1939* (Amsterdam 1984). H. Dankart e.a., *De oorlog begon in Spanje. Nederlanders in de Spaanse Burgeroorlog* (Amsterdam 1986).

X De Spaanse Burgeroorlog in de literatuur
Frederick R. Benson, *Writers in arms. The literary impact of the Spanish Civil War* (New York 1967).

Valentine Cunningham, *The Penguin book of Spanish Civil War verse* (Harmondsworth 1986), idem: *Spanish Front. Writers on the Civil War* (Oxford 1976).

Huub Hermans, *Lidtekens in een gelooide stierhuid. Nederlandstalige schrijvers over de Spaanse Burgeroorlog 1936-1939* (Weesp 1986).

XI Geschiedenis en interpretatie van Franco's dictatuur

Paul Preston ed. *Spain in crisis* (Hassocks 1976), Raymond Carr, Juan Pablo Fusi, *Dictatorship to democracy* (tweede druk, Londen 1982), Walter L. Bernecker, *Spaniens Geschichte seit dem Bürgerkrieg* (München 1984).

Een artikelenbundel waarin ook de periode vóór 1936 behandeld wordt, biedt Stanley G. Payne, *Politics and society in twentieth-century Spain* (New York 1976).

Voor de persoon Franco, zie Edouard de Blaye, *Franco and the politics of Spain* (Harmondsworth 1976). Nog steeds informatief.

In 1987 zal in Londen een zeer goede, beknopte biografie op de markt komen van Juan Pablo Fusi (vertaald uit het Spaans).

Ideetje misschien...?

Speels verleden

Enkele bezoekers van het theater in Ostia werden niet zo geboeid door het gebeuren op het toneel: zij krasten in de tribune een speelbord, namen munten als fiches en vermaakten zich met het molenspel. Ingekraste speelborden zijn zelfs op zulke eerbiedwaardige plaatsen als het Forum Ro-

manum gevonden, op de trappen van de Basilica Aemilia.

Leerlingen krijgen de indruk via de meeste geschiedenisboeken dat onze voorouders alleen ernstige dingen deden, revoluties te weeg brengen of rijken veroveren.

Bij het aanbrengen van een meer compleet beeld van historische samenlevingen zoals we dat volgens de actuele mentaliteitsgeschiedenis behoren te doen, hoort ook een kennismaking met de verleden medemens in zijn speelsheid. Schilderijen van Jan Steen en Brueghel laten zo fraai de volksvermaken en kinderspelen zien.

Vaak zijn de regels van oude spelletjes niet meer bekend. Zo kunnen bijvoorbeeld de geleerden (of – waarom niet? – de leerlingen) alleen maar gissen naar de regels van het spel waarvan het bord in het koningsgraf van Oer is gevonden.

Hier volgen beschrijvingen van enkele spellen uit de antieke wereld, waarvan de regels wel zo'n beetje bekend zijn.

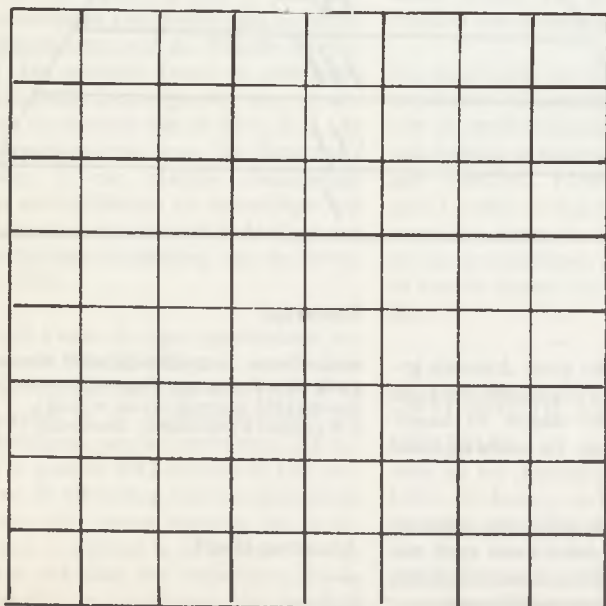
Roversspel (*ludus latruncularum*)

Dit is een soort antiek stratego. Het had enthousiaste beoefenaars die zich als presiegroep in de politiek deden gelden: in een verkiezingsgraffito in Pompeji bevelen beoefenaars van het spel – *latruncularii* – een kandidaat aan.

Op een bord van 8 bij 8 velden spelen twee spelers met ieder 16 fiches; die staan aan het begin aan weerskanten tegenover elkaar, als bij het schaakspel. De stukken (alle van gelijke waarde) worden in rechte lijn telkens een veld voor- of achteruit bewogen; vergelijk de beweging van pionnen bij het schaakspel. Slaan gebeurt – net als bij

pionnen in het schaakspel) diagonaal: er wordt over het stuk van de tegenstander gesprongen naar het lege veld erachter (dus als bij dammen); meerslag is toegestaan, evenals naar achteren slaan. Geslagen stukken worden van het bord gehaald.

Misschien betekent *latrunculi* niet 'rovers', maar 'huursoldaten' – het verschil was marginaal –; het gaat in ieder geval duidelijk om een veldslag. Het gaat erom zoveel mogelijk stukken van de tegenstander te slaan of hem zo in te sluiten dat hij geen kant meer op kan.

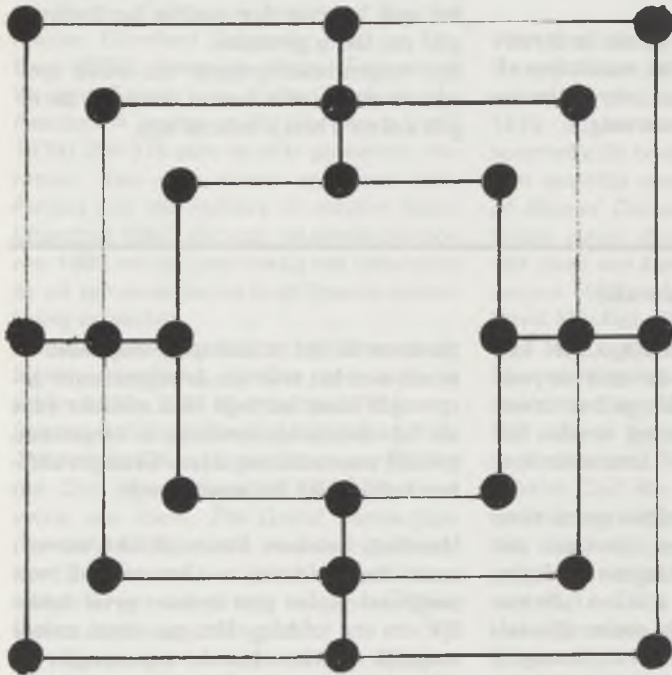
*ludus latruncularum:
roversspel*

Het molenspel

De ene speler heeft 9 witte, de ander 9 zwarte stukken. Om de beurt zet men een fiche zo neer dat men drie op een rij kan krijgen. Tegelijk verhindert men dat de tegenstander zo'n drietje vormt. Als men 'drie op een rij' heeft, mag men een stuk van de tegenstander van het bord wegnemen, maar niet uit een van zijn trio's. Als alle stukken zijn neergezet, mag men om de

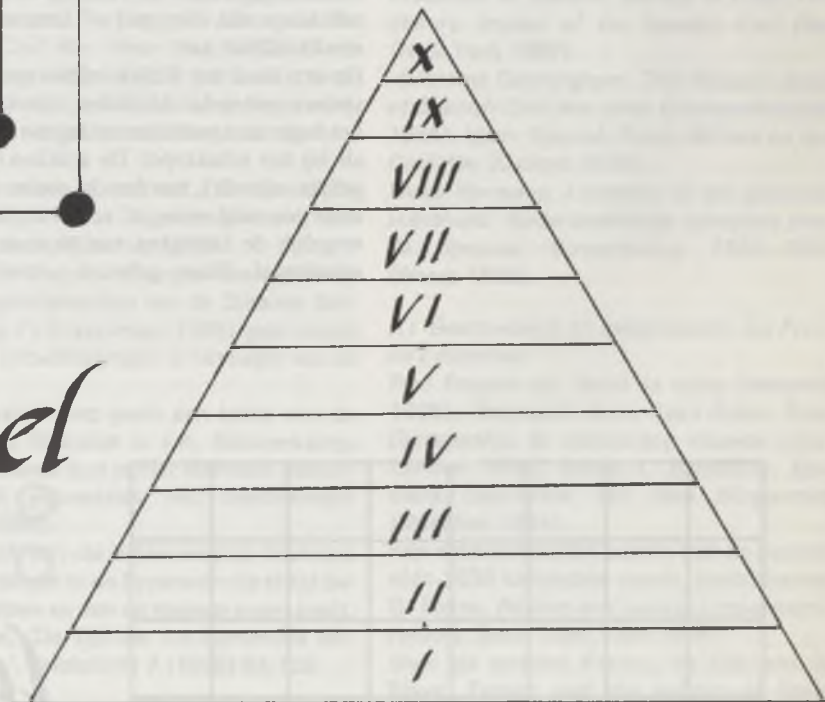
beurt een stuk verplaatsen, naar een naburig veld. Ook hierbij is het doel 'drietjes' te vormen en zo gevaarlijke of lastige stukken van de tegenstander te verwijderen. Als een speler nog maar drie stukken heeft, mag hij springen: hij mag een open veld bezetten. Als de tegenstander nog maar 2 stukken over heeft, is hij de verliezer.

deltaspel

molenspel

Notenspel

Op de grond wordt een grote driehoek getekend (het spel heet Delta-spel naar de Griekse letter Δ) met daarin 10 banen evenwijdig aan de basis. De onderste baan geldt voor 1 punt, enzovoort, tot de spits die 10 waard is.

De spelers gooien hun noten van enige afstand naar het veld; ieder heeft er 5 van eigen kleur of merk. Het gaat natuurlijk om het behalen van zoveel mogelijk punten.

Literatuur

Anita Rieche, *So spielten die Alten Römer*, Rheinisches Landesmuseum/Regionalmuseum Xanten, Keulen 1981 (in beide musea te koop).
J. Vaterlein, *Roma ludens*, Amsterdam 1976.

Anton van Hooff

kleio

nummer 2/87
pagina's 26 en 27

Boek van de maand

België in de Tweede Wereldoorlog.

Deel 1: Paul Louyet, *De verloren vrede 1918-1939*. (1984⁵, 129 blz.); deel 2: Herwig Jacquemyns, *Een bezet land*. (1984⁵, 105 blz.); deel 3: Maurice de Wilde, *De Nieuwe Orde*. (1982⁵, 128 blz.); deel 4: Paul Louyet, *Het Verzet*. (1984, 87 blz.); deel 5: Maurice de Wilde, *De Kollaboratie* (eerste deel), (1985, 113 blz.), Uitgeverij De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen/ Utrecht/ Amsterdam, prijs per deel BF 450, f 29,50.

Vluchters in mei 1940.

Sinds het begin van de zestiger jaren wordt in Nederland op publicitair en wetenschappelijk terrein regelmatig min of meer uitvoerige aandacht geschonken aan de nationale geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog. Die aandacht begon en werd voor een aanzienlijk deel opgewekt door de uitzending op televisie van de door dr. L. de Jong gepresenteerde serie 'De Bezetting'. Sindsdien is een alsmat toenemende stroom van publikaties en uitzendingen op gang gekomen, cumulerend in de vloed van de veertigjarige herdenking van de bevrijding in 1985.

In België kwam de eigen geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog tot voor enkele jaren slechts zeer karig aan bod. Noch in de media noch in de wetenschappelijke geschiedschrijving was het een thema van belang. Pas sinds de BRT-televisie in 1982 begon met de uitzending van een serie documentaires over diverse aspecten van de geschiedenis van België in de Tweede Wereldoorlog is ook daar een verheving van de belangstelling te constateren. Met name de

meerdere afleveringen over 'De Nieuwe Orde' en 'De Kollaboratie' van Maurice de Wilde leidden tot discussies in België en trokken ook in Nederland de aandacht.

Ter begeleiding van deze BRT-programma's verschenen totnogtoe vijf boeken, die gezien de snelle herdrukken blijkbaar veel afrek hebben gevonden. Maar de serie is nog niet compleet. Volgens de informatie in deel 5 komen er nog twee afleveringen over zowel het verzet als de kollaboratie. Op basis van de verschenen delen zullen de sterke en zwakke kanten van de reeks belicht worden.

Bedoeling van de uitgave

Laten we voorop stellen — ook de diverse woorden vooraf benadrukken dat — dat het hier maar zeer ten dele gaat om wetenschappelijk historisch werk. Het gebrek aan wetenschappelijke voorstudies (deel 1) en de

ontoegankelijkheid van de meeste overheidsarchieven betreffende deze periode (deel 3) maakten dat ten enen male onmogelijk. Wat men zich ten doel stelde was om een breed geschakeerd beeld van de oorlogsjaren te geven, dat historisch verantwoord was en voor een groot publiek toegankelijk zou zijn (deel 2).

Voor dat doel verzekerde men zich van de assistentie van een aantal professionele historici, die de schrijvende journalisten door eigen bijdragen en door correcties ondersteunden. De vlot leesbare eindteksten kwamen voor rekening van de journalisten Louyet, Jacquemyns en De Wilde, terwijl aan de illustraties van meet af aan een zeer prominente plaats werd toegekend.

De uitgesproken educatieve filosofie achter de uitzendingen en deze begeleidende uitgaven (deel 1: 'de geschiedenis van ons land tijdens de Tweede Wereldoorlog op een moderne aanschouwelijke wijze aan onze jonge naoorlogse generatie bekend te maken') resulteerde o.a. in een op het eerste gezicht heel overzichtelijke thematische indeling. Daarbij worden achtereenvolgens in aparte delen de voorgeschiedenis, de bestuurlijke en sociaal-economische situatie in bezet gebied, de politieke verwikkelingen rond 'de nieuwe orde', het verzet en de kollaboratie door afzonderlijke auteurs beschreven. Maar bij nadere beschouwing stuit men al snel op eigenaardige inconsequenties.

Kritiek per deel

In het eerste deel krijgen de rechts-autoritaire groeperingen vrijwel geen aandacht; hun aandeel in de vooroorlogse Belgische politiek wordt pas in deel 3 wat uitvoeriger behandeld; in deel 5 over de kollaboratie komen alleen de Duits- en Vlaamstalige 'Belgen tegen wil en dank' in afzonderlijke hoofdstukken aan de orde. Over de rol van Rex en zijn leider Degrelle zijn enkel fragmenten te vinden; een samenhangende en systematische behandeling ontbreekt voorlopig. Of die in het nog te verschijnen tweede kollaboratie-deel te verwachten is, daarover valt uit de tot nu toe uitgekomen delen geen zekerheid te krijgen. Een deelen overspannend behandelingsschema wordt niet geboden, van de toegepaste selectie vindt men nergens een verantwoording.

Datzelfde verwijt treft de keuze van onderwerpen en volgorde in de delen 3 en 4. Waarom in deel 3 achtereenvolgens de rechtsautoritaire groepen in de jaren dertig, de houding van de gevestigde kringen (bedrijfsleven, regering, koning, socialisten) in de periode 1935-1941, de naoorlogse koningskwestie en de rol van de Belgische krijgsgevangenen (1940-1944) aan bod komen, blijft onverklaard. En ook over de

Verwoesting van een synagoge in Antwerpen, 14 april 1941.

motieven om deel 4 over het verzet te beperken tot de inlichtingendiensten en de ontsnappingslijnen wordt de lezer geheel in het ongewisse gelaten.

Al met al krijgt men als lezer de indruk dat enkele auteurs zich nogal zelfstandig gericht hebben op die onderwerpen binnen hun thema die het Vlaamse lezerspubliek het meeste belang zouden inboezemen. De meest omstreden personen, kwesties en affaires komen bij hen royaal aan bod, met een duidelijke nadruk op de Vlaamse groeperingen en het Vlaams-nationale perspectief. Er worden volop namen genoemd en het brengen van onthullingen lijkt af en toe het hoofddoel. Dat geldt in het bijzonder voor de delen 3 en 5 van De Wilde, en ook wel voor deel 4 over het verzet.

De delen van De Wilde onderscheiden zich verder in diverse opzichten van de overige. Zij bevatten als enige oorspronkelijk onderzoek, waarvoor gebruik gemaakt is van onuitgegeven bronnen en interviews. De andere delen zijn voornamelijk gebaseerd op bestaande literatuur en daardoor veel meer synthetisch van aard. De Wilde daarentegen presenteert pionierswerk en graaft op de onderzochte terreinen veel dieper. Ook in de verantwoording van zijn bronnen onderscheidt hij zich – voorzover dat zonder notenapparaat mogelijk is – positief van de overige auteurs. Hun delen bevatten niet meer dan een nogal beknopte bibliografie (in deel 2 ontbreekt die zelfs).

Illustraties

Het illustratiemateriaal neemt in deze serie een zeer grote plaats in. In de delen 1, 2 en 4 beslaat het niet minder dan de helft van alle ruimte, in de delen van De Wilde een vijfde. Het omvat alle mogelijke soorten

afbeeldingen: foto's van personen, situaties en gebouwen, afdrukken van documenten, kranten, spotprenten, vlugschriften en zovoort.

Door aparte documentatiemedewerkers is bijzonder veel aandacht besteed aan variëteit, kwaliteit en onderschriften. Door zijn omvang en rijkdom kan het als ondersteuning bedoelde illustratie- en documentatiemateriaal als een min of meer zelfstandige beeldgeschiedenis worden beschouwd; wat dat betreft doet de uitgave haar afkomst alle eer aan.

Gebruik

Het lijkt me dat deze serie ook de Nederlandse geschiedenisdocent goede diensten kan bewijzen. Allereerst door de schat aan (meest Belgische, maar ook buitenlandse) illustraties en documentatie, verder door de compacte, zeer overzichtelijke en ook voor de leerlingen goed toegankelijke delen 1 (voorgeschiedenis; met o.a. een glasheldere uitleg van de Krach van 1929 en haar internationale doorwerking) en 2 (een bezet land). De thematische delen 3, 4 en 5 zijn weliswaar zeer leesbaar, maar nog geenszins volledig. Zij zullen voornamelijk in werkstukken te gebruiken zijn.

Tot slot wil ik opmerken dat het lezen van de serie *België in de Tweede Wereldoorlog* voor mij een zeer inspirerende ervaring was. Dat schrijf ik toe aan de omstandigheid dat de ontwikkelingen in België in de periode 1914–1945, ondanks de nabijheid en de overeenkomsten in de grote lijn, zo opvallend vaak beslissend van de Nederlandse afweken: België werd wél betrokken in de Eerste Wereldoorlog, het kreeg al in 1925 een 'rooms-rode' regering, er werd op een breed front gestaakt als reactie op de grote crisis, de koning bleéf in 1940, België kreeg een *militair* Duits bestuur, er werd ook om geheel andere redenen op flinke schaal gecollaboreerd, het Belgische illegale inlichtingenwerk was buitengewoon succesvol en het illegale werk had er een voor Nederlandse begrippen ongekend grote omvang.

Deze grepen uit de verschillen relativeren de Nederlandse ontwikkelingen en de verklaringen daarvoor. Ze roepen ook diverse nieuwe onderzoeksvragen op naar het waarom van die verschillen. Ook voor deze periode lijkt er perspectief voor vergelijkende studies over de vraag in hoeverre de historie van beide landen, zoals Kossmann het al naar aanleiding van zijn *Geschiedenis der Lage Landen* uitdrukte, 'eender en toch anders' was.

H.J.C. Termeer

kleio

nummer 2/87
pagina's 28 en 29

RECENSIES

VROUWENGESCHIEDENIS

Vrouwen in de Nederlandse koloniën. 7de Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis, onder redactie van Jeske Reijs e.a., SUN, Nijmegen 1986, 199 blz.

De kritische geluiden zijn niet van recente datum. Op de Winteruniversiteit te Nijmegen in 1983 werd er al op gewezen; op de International Conference om Women's History te Amsterdam in 1986 was het nog steeds een heet hangijzer waar de discussies hoog door oplaaiden: ook vrouwengeschiedenis maakte zich schuldig aan euro- en etnocentrisme in historisch onderzoek.

De redactie van het 7de Jaarboek heeft deze kritiek ter harte genomen. In de traditie van de eerder verschenen Jaarboeken waarin met name onderzoek op het terrein van de Nederlandse geschiedenis te vinden is, heeft ze in dit themanummer de hand in eigen boezem gestoken. Het resultaat is een bundeling van goed leesbare artikelen die rijkelijk zijn geïllustreerd.

In het Redactioneel is de gewenste inhoud van dit Jaarboek geformuleerd: '... de voorkeur ging uit naar een bundel met een zekere samenhang, die als geheel een werkelijk nieuwe bijdrage aan vrouwengeschiedenis zou vormen.' De vijf artikelen over Oost-Indië passen in deze opzet. Beschrijvingen van de positie van de Aziatische, Euro-Aziatische en Europese vrouw in Nederlands-Indië bevestigen het veranderlijke karakter van waarden en normen in de veranderende politieke, sociaal-economische situatie in Oost-Indië en in Nederland. Tot omstreeks 1900 werden Europese vrouwen ongeschikt geacht voor het leven in de Nederlandse kolonie. Relaties tussen Nederlandse mannen en Aziatische vrouwen hadden de voorkeur, niet in de laatste plaats omdat deze de assimilatie van mannen in hun nieuwe omgeving zouden versnellen. Begin 20e eeuw steeg de waardering voor de Europese echtgenote. Zij was de aangewezen persoon om de westerse waarden in Oost-Indië te bewaken en uit te dragen. Deze tendens naar een toenemende apartheid zou de (tanende) gezagsverhoudingen tussen kolonisator en gekoloniseerde ten goede komen.

In het boeiend geschreven artikel van Tessel Pollman wordt aan de hand van vier Nederlandse door vrouwen geschreven ro-

mans uit 1900 en 1920 de afnemende tolerantie tegenover het concubinaat en de njai (de Aziatische concubine) duidelijk. Dit artikel is mijns inziens goed bruikbaar in bovenbouw-klassen op school. Naast de veranderde Europese ideeën over de rol van de Europese vrouw in de kolonie en de waardering voor de njai, levert dit artikel een bijdrage aan een genuanceerder oordeel over de 'blanke import-vrouwen uit Holland' die door menigeen bestempeld werden als 'spelbreeksters, racisten, drakenmoeders met draken-kinderen'.

Het beperkte aantal artikelen over West-Indië (drie) is een schrijnend bewijs van de desinteresse van wetenschappers/sters voor de West. Na een artikel, waarin bekend materiaal over de positie van Surinaamse slavinne geïnventariseerd wordt en dat — misschien ook daardoor — mijn aandacht niet continue kon vasthouden, gaan de overige twee artikelen dieper in op pogingen van de koloniale overheid en het zendelingenwerk om westerse waarden op te leggen aan de Surinaamse bevolking. Met name het artikel over Misi Hartmann, een zendelinge, zal leerlingen aanspreken. In dit op egodocumenten gebaseerde verhaal wordt op indringende wijze de persoonlijke motivatie van een Europese vrouw voor de 'zedelijke verheffing' van de Surinaamse bevolking beschreven. Schrijfster Maria Lenders laat via een persoonlijke ingang cultuurverschillen, de tijdgeest, de mens achter de zendeling aan bod komen.

Het 7de Jaarboek is een geslaagde bundeling van informatie en beschikbaar bronnenmateriaal. Ondanks de beperkingen en lacunes, waar in het Redactioneel uitgebreid op wordt ingegaan, is het centraal stellen van cultuurverschillen en de plaats die vrouwen daarin innamen, een wezenlijke bijdrage aan zowel vrouwengeschiedenis als de bestaande (vaak te eenzijdige) politiek-economische) koloniale geschiedbeschrijving.

Carla Wijers

HEKSEN, DUIVELS, MISDAAD

H.M. Beliën en P.C. van der Eerden, *Satans trawanten: heksen en heksenvervolging*. Gottmer, Haarlem 1985, ca. f 30,-.

De angst voor heksen en de daaruit voortvloeiende heksenjachten blijven een uitermate boeiend fenomeen. Hoe kwam men aan waanvoorstellingen van rondvliegende vrouwen, sprekende honden, katten en padden (met de tong van de duivel welteverstaan) en nachtelijke orgieën van de duivel met zijn trawanten? Wat hadden de slachtoffers van de vervolgingen met elkaar gemeen, dat zij als heks werden aangeduid? En wat bezieldde de vervolgers, om onschuldige mensen zo zwaar te bestraffen vanwege een vermeend pact met de duivel?

De hernieuwde aandacht voor hekserij is onder andere gestimuleerd door de groei van twee nieuwe specialismes in de geschiedwetenschap: de mentaliteitsgeschiedenis en de vrouwengeschiedenis. Het geloof in heksen is immers een interessante uiting van de collectieve voorstellingswereld van mensen in het verleden. En degenen die van hekserij beschuldigd werden waren voor het overgrote deel vrouwen. Vandaar de belangstelling voor hekserij van respectievelijk mentaliteits- en vrouwenhistorici. Afgezien hiervan is er de laatste tijd sprake van een groeiende aandacht van historici voor materiaal dat vanwege de rechtspleging is ontstaan, omdat daarin de woorden van 'gewone' mensen vaak zo direct zijn opgetekend. Ook de vervolgers van kettters en heksen hebben zo boeiend materiaal nagelaten. Met *Satans trawanten: heksen en heksenvervolging* hebben Beliën en Van der Eerden dan ook een actueel boek geschreven: het brede scala van voorstellingen van hekserij, de vraag waarom zoveel verdachten vrouw waren, en de minutieuze verhalen van de slachtoffers zijn belangrijke ingrediënten van het boek.

Beliën en Van der Eerden hebben voor het brede publiek een leesbaar boek geschreven waarin de huidige stand van het historisch onderzoek naar hekserij uit de doeken wordt gedaan. Ze hebben daarbij gekozen voor een aantrekkelijke formule: in het eerste deel wordt historisch materiaal aangedragen in de vorm van tien uiteenlopende verhalen over heksen en hun vervolgers, in het tweede deel worden verschillende onderzoeksvragen betreffende heksen besproken (onder andere de omvang van de heksenjachten, de leeftijd, sekse en sociale positie van de vervolgd en de motieven van de vervolgers).

Dit alles wordt voorafgegaan door een korte algemene inleiding waarin de ontwikkeling van het historisch onderzoek naar hekserij met de daarbij gestelde vragen, en de kwestie van de betrouwbaarheid van het bronnenmateriaal aan de orde is gesteld.

De verhalen uit het eerste deel zijn met flair geschreven. Dat maakt ze zeer toegankelijk. Maar er zitten ook negatieve kanten aan. Ten eerste is het in de inleiding met zoveel nadruk gestelde bronnenprobleem in sommige verhalen wel erg ver op de achtergrond geraakt door de 'verhalende trant'. Ten tweede hebben de auteurs naar mijn smaak soms te veel hun best gedaan om leuk te zijn. Natuurlijk, de wonderlijke fantasieën en angsten van mensen van vroeger werken misschien op onze lachspieren; maar de machteloosheid en ellende van de verdachten uit de verhalen zijn zo mateloos, dat de lezer het griffelen al snel vergaat. Het populariseren van historisch onderzoek is een kunst die vaak wordt onderschat. Beliën en Van der Eerden blijken er zeker toe in staat, en het is dus jammer dat ze af en toe hebben gemeend, een al te lollige toon te moeten aanslaan. Het neemt niet weg dat de tien verhalen goed zijn gekozen en het eerste deel daarmee geslaagd genoemd mag worden.

Het tweede deel is natuurlijk heel wat taaiere stof. Manmoedig blijven de auteurs waarschuwen tegen grove generalisaties en monocausale verklaringen, ook al gaat de sjeugheid van het eerste deel daarmee grotendeels verloren. Ze weerleggen terecht de bekende stereotyperingen van de heks en de heksenjagers en leggen geduldig uit welke haken en ogen er kleven aan het onderzoeken en verklaren van hekserij. Na lezing van het tweede deel blijft men zo met heel wat vragen zitten (bijvoorbeeld waarom de verdenking van hekserij in eerste instantie zo vaak op vrouwen viel). Dat zal voor de geïnteresseerde leek misschien een teleurstelling betekenen, maar op zich lijkt het me een goede zaak dat ook de lezer van het meer populaire geschiedenisboek inziet dat de geschiedenis niet bestaat uit hapklare brokken of sluitende verklaringsmodellen, maar juist uit scrupuleus bronnenonderzoek van de historicus met een open oog voor alle mogelijke verbanden en patronen. In dit opzicht is *Satans trawanten* dan ook zeker aan te raden voor gebruik op school: het laat zien wat een interessant en moeilijk vak geschiedenis is.

Els Kloek

Lène Dresen-Coenders, *Het verbond van heks en duivel*. Een waandenkbeeld aan het begin van de moderne tijd als symptoom van een veranderende situatie van de vrouw en als middel tot hervorming der zeden. Amboboeken, Baarn 1983, 328 blz., prijs ca. f 50,—.

Dit boek van mevrouw Dresen heeft mij bij de — geboeide — lectuur ervan vervuld met een mengeling van bewondering en irritatie. De bewondering geldt de grondigheid van haar onderzoek naar allerlei personen en instanties die, voornamelijk in het West-

duitse en Noordnederlandse gebied van de 16e en vroege 17e eeuw, met de heksenvervolgving te maken hadden, hetzij als voorstanders en deelnemers aan deze vervolging, hetzij — helaas in sterke minderheid — als tegenstanders hiervan (met name Agripa von Nettesheim en de eminente arts Johannes Wier). De lugubere gangmakers waren de twee auteurs van de beruchte 'Heksenhamer' ('Malleus Maleficarum'), de Duitse dominicanen en inquisiteurs Sprenger en Kramer (Institoris); hun gezag werd nog bevestigd door de pauselijke bul 'Summis desiderantes' van Innocentius VIII (1484).

De verbreiding van deze deels theologische, deels pathologische maar altijd kwaadaardige denkbbeelden werd uiteraard bevorderd door de boekdrukkunst, wat trouwens geldt voor het werk van alle heksenjagers die in dit boek de revue passeran. Een weerspiegeling van de waandenkbeelden van deze tijd neemt mevrouw Dresen ook waar in het werk van Bosch en Bruegel, waaraan zij interessante analyses wijdt.

In een laatste hoofdstuk besteedt zij ook aandacht aan heksenprocessen in het Brabantse Asten en in de steden Utrecht, Amersfoort en Roermond rond 1600; met name de heksenprocessen in Roermond zijn uitvoerig behandeld, evenals de betekenis van de bisschoppen Lindanus en Cuyckius (van vóór 1613).

Zo boeiend en grondig als ik dit boek in zijn beschrijvingen vind, zo zwak vind ik het in zijn theoretische aanpak. De 'brede hypothese over de veranderende situatie van de vrouw', die in de 'inleiding en verantwoording' aan het onderzoek ten grondslag wordt gelegd (p. 19), lijkt mij veel te breed — en veel te vaag — voor de tamelijk magere evidenties en waarschijnlijkheden die mevrouw Dresen uit haar historische materiaal te voorschijn haalt. Bovendien komen er nog andere 'brede hypothesen' aan te pas, zoals de algemene crisis van deze tijd (ruimer genomen van ca. 1400 tot ca. 1700), waaruit men ongeveer alles kan verklaren, en bij gelegenheid ook nog een specifieke 'sociaal-economische crisis', zoals bijvoorbeeld in Amersfoort ten tijde van de heksenprocessen van 1595. Over de economische toestand van Utrecht, dat in deze zelfde tijd zijn heksen vervolgd, wordt niets medegedeeld; maar hier hadden enige hierbij betrokken regenten weer hun vijandelijke vrouwbeeld (p. 221 e.v.). In het Roermond van 1613, waar in dit jaar 39 heksen werden verbrand (p. 235), is daarentegen weer geen crisis maar 'een periode van herstel!' (p. 257). Wel viel het de schrijfster op 'dat het jaar 1613 in Roermond niet slechts een demonstratie te zien geeft van "godgevallige" heksenvervolgving, maar ook van Maria-verering en jezuïetenpedagogiek.

Zij zijn niet rechtstreeks met elkaar verbon-

den, maar zij wortelen wel in eenzelfde klimaat van godsdienstig-zedelijk herstel' (p. 259); en juist dit (katholieke) reformatiestreven heeft zij, speciaal in het eerste hoofdstuk over de dominicaanse hervormingsbeweging in verband met de 'opkomst van de heksenleer', als een bron van vrouwen- en heksenhaat aangewezen. Dat deze dominicanen al vanaf de 13e eeuw een actieve rol hadden gespeeld in de kerkelijke inquisitie, wordt wel terloops vermeld (p. 28), maar verder niet in de analyse betrokken. Ook het gegeven dat deze heksenwaan haar hoogtepunt vond in een tijd van christelijke godsdienststrijd en godsdienstoorlogen, dus van hernieuwd theologisch fanatisme, wordt wel hier en daar aan de orde gesteld, maar speelt nauwelijks een rol bij de hypothesevorming. Wel wordt veelvuldig gebruik gemaakt van termen als 'klimaat' en 'voedingsbodem', die alles en niets verklaren. Bij de lectuur van dit boek moest ik soms denken aan de raad van de 14e eeuwse scholasticus (en nominalist) Willem van Occam met zijn logische 'scheermes': 'entia praeter necessitatem non esse multiplicanda'; wat ongeveer betekent dat men niet meer moet generaliseren dan nodig is.

Ondanks dit alles blijft het een boeiend boek, al was het maar omdat men hier weer eens kan nalezen wat de mensen zo al is wijsgemaakt en aangedaan in naam van het christelijke geloof.

E.M. Janssen Perio

Philippe Reliquet, *De magie van het kwaad. Gilles de Rais en de Middeleeuwen, 1404-1440*. Elsevier, Amsterdam-Brussel 1985. 268 blz., f 39,50.

D.A. Berents, *Gilles de Rais. De moordenaar en de mythe*. Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1982, 192 blz., f 29,50.

Alleen al de naam Gilles de Rais doet zoveel eeuwen later menigene de rillingen over de rug lopen. Uit beide boeken wordt duidelijk, dat daar ook maar al te veel redenen voor zijn. De perversies zijn niet van de lucht, magie en duivelsgeloof vormen een inspiratiebron voor verwerkelijking van huisveringwekkende seksuele fantasieën en dat alles met talloze jongetjes als slachtoffer. In beide boeken wordt het volle licht geworpen op die onvoorstelbare misdadigheid van Gilles de Rais, die vooral dankzij de processtukken ook nu nog nauwkeurig kan worden gereconstrueerd.

In beide boeken wordt de held geplaatst in het kader van zijn tijd en de omstandigheden van 'zijn' gebied aan de grenzen van Bretagne. Reliquet gaat daarbij zeer uitgebreid in op de machtsverhoudingen in de 15e eeuw, waarbij de crisis van de feodaliteit wordt benadrukt. Bovendien vindt Reliquet in zijn beschrijving van de wandaden van Gilles de Rais een aanleiding, om

uitgebreid in te gaan op het thema Eros en Thanatos, toegespitst dan op de homoseksuele, pedofiele neigingen van zijn hoofdpersoon.

In korter bestek raakt Berents uiteraard aan dezelfde problematiek, maar bij hem valt daarnaast meer nadruk op de mythe, die later rond Gilles de Rais is ontstaan. Daarbij schuift hij de dikwijls beweerde relaties tussen Gilles de Rais en Blauwbaard overtuigend terzijde. Tenslotte doet Berents veel meer moeite dan Reliquet om het verschijnsel-Gilles de Rais begrijpelijk te maken. Daardoor is Berents' boek ook veel meer een persoonlijk document en dat niet alleen omdat hij een reis naar het gebied van De Rais door zijn verhaal heeft gegeven. Berents laat duidelijk zien dat een kritisch-wetenschappelijke benadering persoonlijk kan zijn en daardoor destemee- der de lezer kan boeien.

Beide boeken zijn redelijk leesbaar, al zijn de verklaringen van de magische aspecten nooit eenvoudig. De problematiek is natuurlijk niet al te opwekkend, maar oudere leerlingen lijken mij daar wel tegen te kunnen. Vermeden moet worden dat men gaat denken dat Gilles de Rais representatief is voor middeleeuws homoseksueel gedrag. Berents legt terecht de nadruk op het onge- woon-verwerpelijke van de gedragingen van zijn held, ook in de ogen van tijdgenoten. Een tweede bedenking wat betreft het onderwerp zelf kan misschien zijn, dat er weer vijandige misverstanden kunnen rijzen over pedofilie. Ook in dat opzicht is Berents' betoog evenwichtiger en indringender dan dat van Reliquet.

De opdracht het boek van Reliquet te bespreken bracht de associatie met het eerder verschenen werk van Berents, dat nog niet in Kleio was besproken. Het kan nu weer eens worden opgemerkt: de ronkende beweringen van Reliquet en de verbaal aantrekkelijk lijkende maar in wezen bedrieglijke wijdse perspectieven van het Franse boek laten het nuchtere en evenwichtige betoog van Berents des te duidelijker uitkomen.

Ik raad docenten beide boeken van harte aan. Voorts geloof ik, dat Jeanne d'Arc en Gilles de Rais elkaar hoogstens hebben kunnen zien, maar nooit hebben ontmoet of gesproken.

J. van Herwaarden

Fernand van Hemelrijk, *Misdadigers tussen Rechter en Beul 1400-1800 en Ellendelingen voor Galg en Rad 1400-1800*, 2 delen. Uitgeverij De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen/Amsterdam 1984, beide 207 blz., prijs per deel ca. f 40,-.

De auteur, hoogleraar en rector aan 'Ufsal' (Universitaire Faculteiten Sint-Aloysius) te

Brussel, presenteert zich in deze twee vlot geschreven boeken als het type geschiedschrijver dat uit het historische materiaal dikke planken zaagt, niet zonder de pretentie echter van een soort schrijnwerker. De hoge dunk van het eigen baanbrekend werk uit zich al direct in de inleiding van het misdadigersdeel: '*Het huis van de geschiedenis heeft vele kamers en het is in de 20ste eeuw nog ruimer geworden. De tijd dat de historici quasi uitsluitend belangstelling opbrachten voor de zogenaamde 'histoire bataille'... ligt ver achter ons*' (9): een caricatuur dus (waar situeert H. eigenlijk deze tijd?). En 'bij wijze van besluit' wordt achterin dit boek (189) nog eens tevreden vastgesteld: '*Dit boek wijkt bijgevolg in sterke mate af van de traditionele werken over het verleden omdat gegraven wordt in een grauwe realiteit die lange tijd verborgen zat in de lijvige dossiers van gerechtsambtenaren*' (189).

Aan deze pionierspretenties zou inderdaad een werk moeten beantwoorden dat toch niet zo veel meer biedt dan een wat slordig aan elkaar geschreven collectie van sensationele verhalen over de talloze gruwelijkheden van het 'Ancien Régime' (onder welk begrip dus deze vier eeuwen geschiedenis worden samengevat).

Een dikke plank vormt al meteen de ope- ningsformulering in het eerste hoofdstuk 'over gerechtsofficieren, politiemethoden en tortuur': '*Wanneer West-Europa rond de elfde eeuw te voorschijn komt uit de mistige periode van de post-Karolingische tijd en ontwaakt uit de duisternis van de primitieve middeleeuwen, gaat de maatschappij snel veranderen*' (11). Opvallenderwijs kende juist deze mistige en duistere periode van de 'primitieve' middeleeuwen blijkbaar nog niet de gerechtelijke marteling of tortuur, want deze verworvenheid van een zich snel veranderende maatschappij schijnt pas in het begin van de 13e eeuw in zwang te zijn gekomen (36). Dat deze vier eeuwen alteder zeer duistere tijden moeten zijn geweest, komt bijvoorbeeld tot uiting in deze karakteristiek van 'de gewelddadige maatschappij' (hfst. 4): '*Het Ancien Régime is een tijd van hevige contrasten. De vertwijfelde mensen worden heen en weer geslingerd tussen hoop en wanhoop, tussen vreugde en leed. Na perioden van verblindend licht glijden steeds weer sombere schaduwen over het avondland*' (137). De reminiscentie aan Huizinga (met een snuifje Spengler) is mijns inziens onmiskenbaar, al wordt hier de gehele Europese geschiedenis tussen middeleeuwen en moderne tijd in het wat sombere licht van een 'herfsttij' gezet.

Overigens heb ik naar aanleiding van deze lectuur het boek van B.H.D. Hermesdorf: '*Rechtsspiegel*' ('Een rechtshistorische terugblik in de Lage Landen van het herfsttij') weer eens opgeslagen, dat een zo veel sere-

ner beeld oproept, maar waarin dan ook slechts één keer sprake is van 'tortuur' in verband met de verantwoordelijke taak van een registrerende klerk ('Na afloop van de tortuur leest hij zijn verhaal in tegenwoordigheid van verdachte en rechter voor... Het is duidelijk dat de klerk hier een taak vervult die grote verantwoordelijkheid mee-brengt', 185).

De term 'misdadigers' in de titel moet wel in wat ruime zin worden begrepen, want hieronder vallen bijna alle categorieën van mensen die met de – politieke en geestelijke – overheden in conflict kwamen, zoals godslasteraars, heksen, ketters, hervormers, prostitués en terloops ook nog joden.

Het tweede boek geeft over het algemeen wat betere informatie, omdat hier inderdaad alleen over misdadigers en misdadigers-benden wordt geschreven. Over de beruchte 18e eeuwse bendes van Jan de Licht, Bakelandt en uiteraard de 'bokkenrijders' krijgt men hier een aardig overzicht. Dat honger, drankmisbruik en oorlogen behoren tot de 'criminogene' factoren, zal niemand erg verbazen, en baanbrekend kan men het laatste hoofdstuk ('Enkele oorzaken van de criminaliteit') zeker niet noemen. Een slechte zaak vind ik echter dat de auteur bij zijn uiterst negatieve beoordeling van de zigeuners in het 4e hoofdstuk ('De graven en hertogen van klein Egypte') in het voetspoor is getreden van zijn belangrijkste bron, dr. O. van Kappen: *Geschiedenis der Zigeuners in Nederland* (1965), een – vriendelijk gezegd – aanvechtbaar boek.

In dit perspectief is alles zo eenvoudig: aanvankelijk werden deze zigeuners hier met open armen ontvangen, even na 1400 (of om precies te zijn in 1417, 'wanneer de eerste kleine, mobiele groepen voor het eerst langs de Noordzee aan de monding van de Elbe verschenen', (103). Maar al spoedig ontpopte zich hun slechte en diefachtige karakter, getuige een Doornikse kroniekschrijver uit 1422, en: 'Dit beeld dat een anoniem kroniekschrijver reeds bij het begin van de omzwervingen van de Egyptenaren ophangt, verklaart de groeiende apathie die hun optreden uitlokte' (112). Van Hemelrijk had er goed aan gedaan, voordat hij met dit soort 'verklaringen' ging werken, het mooie en in Nederland genegeerde boek van Nico Bogaart, Paul van Eeuwijk en Jan Rogier: 'Zigeuners. – De overleving van een reizend volk' (1980) te raadplegen, waarin ook over de genocide van de nazi's op de zigeuners wordt geschreven, waartoe de stigmatisering van deze 'misdadigers' uiteindelijk heeft geleid. Over 'misdadigers' en 'ellendelingen' gesproken... E.M. Janssen Perio

NEDERLAND

C.H. Voorhoeve, *Prinses Marianne der Nederlanden. Het veelbewogen leven van een Oranjeprinses*. Europese Bibliotheek, Zaltbommel 1986. 144 blz., f 49,50.

Ondanks de weinig belovende titel begon ik toch wel een beetje nieuwsgierig aan dit boek. Een Oranjeprinses, die zich nauwelijks stoorde aan de conventies van de 19e eeuw, had bij voorbaat mijn geëmancipeerde aandacht. Helaas, het boek bleek wel haast onleesbaar.

De tekst is een mengeling van feiten, biografische gegevens en anekdotes, kriskras door elkaar neergeschreven. De stijl is tamelijk knullig en gelardeerd met emotionele zinnen als: 'prins Albert (haar zoon), die niet begreep hoe een moederhart lijden kon'. Of wat denkt u wanneer Voorhoeve over de romance met Johannes van Rossum schrijft: 'Wanneer zij uitreed... en zij keerde terug op haar romantisch bezit, dan overviel haar wel eens de gedachte wat of de toekomst haar brengen zou...', 'Hier komen twee zielen dichter tot elkaar...'

Aan het eind van het boek was ik nauwelijks wijzer dan aan het begin, al leek een natuurlijk dochtertje uit de nevelen van de historie op te doemen. Daar werd ze echter ijlings naar terug verwezen, wellicht omdat het een ander licht op de scheiding van Marianne en haar gemaal Albert van Pruisen zou kunnen werpen. Volgens de schrijver van deze hagiografie treft Marianne immers nooit enige blaam.

Voor kijkers en verzamelaars van plaatjes heeft het boek wel wat te bieden, met name een zeer fraai portret van Johannes van Rossum door de schilder J.Ph. Koelman, dat lange tijd is aangezien voor een zelfportret van Koelman. Helaas laat de kwaliteit van de plaatjes qua scherpte toch nog wel wat te wensen over, zeker gezien de prijs van het boek.

Het boek is reeds eerder verschenen in 1965. Het betreft nu een uitgebreide en rijker geïllustreerde herdruk.

Joke v.d. Leeuw-Roord

W.J.D. van Geet, *De Rijkswacht tijdens de bezetting 1940-1944*. Uitgeverij De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen/Amsterdam 1985, 238 pp., in de reeks Mens & Tijd.

B. Huizinga en K. Aartsma, *De zwarte politie 1940-1945*. De Haan (Unieboek bv), Weesp 1986, 280 pp.

Kort na elkaar verschenen een boek over de Belgische Rijkswacht en een over de Nederlandse politie gedurende de Tweede Wereldoorlog. Vergelijkbare organisaties in vergelijkbare omstandigheden. En toch zijn het de verschillen in beide boeken, die het

meest in het oog springen. Om te beginnen verschillen de auteurs qua uitgangspunten. Van Geet is zelf luitenant-kolonel van de Rijkswacht en beleefde de oorlog als kind van een rijkswachter. Zijn doel is nochtans geweest met zijn geschiedwetenschappelijke beschrijving te *'vermijden dat dit boek een proces of een lofzang zou worden. Duidelijk hebben wij getracht dat wat doorgaans als positief of negatief zonder meer werd voorgesteld, te relativieren.'* (199) In zijn pogen daartoe gaat de auteur naar onze smaak overigens wel erg ver; hij heeft bijv. een opvallend grote moeite onderscheid te maken tussen banditisme, terrorisme en verzet. Huizing en Aartsma vermelden geen persoonlijke betrokkenheid, maar reeds de titel van hun boek geeft aan, dat zij de mening delen van degene, die stelt: *'Als je goed wilde zijn, had je eruit moeten stapen.'* (23)

Dat in beide gevallen de auteurs zich gedwongen zagen tot een geprononceerde stellingname ten aanzien van 'goed' en 'fout' wordt vooral veroorzaakt door de aard van het onderwerp. Meer dan enige andere beroepscategorie of organisatie zag de politie zich vanaf het begin gesteld voor de vraag of zij haar traditionele taak – van handhaving van de orde – onder de gewijzigde en zich steeds wijzigende omstandigheden van de bezetting moest blijven uitoefenen. Een belangrijke rol bij die stellingname speelde de aard van het bezettingsregime. In Nederland poogde Rauter dadelijk de politie om te buigen in de richting van een soort SS-korps. In België daarentegen poogde het militair bestuur juist te voorkomen, dat de SS zich zou kunnen mengen in de Belgische situatie. Daardoor lag in België een modus vivendi tussen bezettingsmacht en politieapparaat meer voor de hand dan in Nederland. En inderdaad is de Belgische Rijkswacht er meer dan de politie in Nederland in geslaagd de uitvoering van een aantal van de door de bezetter gewenste maatregelen af te wijzen of te mitigeren.

Zowel in Nederland als in België kan men constateren, dat het grootste deel van de politiemensen trachtte de bezettingssituatie te 'overleven' (politie en Rijkswacht waren ook gezochte plaatsen om aan de Arbeitseinsatz te ontkomen). Daarnaast waren er die groepen, die of voor de Nieuwe Orde of voor het verzet kozen. Vergelijking van beide boeken vestigt de indruk, dat de polarisatie binnen het gezagsapparaat als gevolg van de bezettingstijd in Nederland aanmerkelijk sterker was dan in België. Toch blijft het beeld in beide boeken op dit punt diffuus, vooral doordat in het geval van Van Geet in het geheel en in dat van Huizing en Aartsma vrijwel geen cijfermateriaal wordt gepresenteerd. De lezer mag zelf inhoud geven aan begrippen

als 'velen', 'sommigen' en 'in enkele gevallen'. Beide boeken zijn bovendien teveel geschiedenissen van de interne organisatie gebleven. Er worden weinig expliciete verbanden gelegd met de omringende werkelijkheid, een duidelijk gemis, indien men beoogt de organisatie juist in zo'n uitzonderingsperiode te beschrijven.

Dit maakt vooral het boek van Van Geet voor het Nederlandse onderwijs vrijwel onbruikbaar. Zonder een goede voorkennis van de Belgische bezettingssituatie is het boek moeilijk leesbaar en zal het de lezer zwaar vallen de beoordelingen van de auteur op hun merites te waarderen. Een pluspunt van Van Geets boek is wel dat hij enkele organisatieschema's heeft opgenomen. Bij Huizing en Aartsma ontbreken die, waardoor degene voor wie de organisatie van de politie en de reorganisaties doorgevoerd tijdens de bezetting onbekend zijn, gemakkelijk het spoor bijster raakt. Ten dele wordt dit euvel opgeheven door een begrippenlijst.

De Zwarte Politie is overigens zeer leesbaar geschreven en voorzien van een groot aantal goed gekozen illustraties, die heel wat veelzeggender zijn dan het saaie fotowerk van Van Geets boek.

Speciaal voor het onderwijs zijn enkele van de tien korte beschrijvingen over en van individuele politiemensen tijdens de bezetting geschikt, al zullen soms begrippen als de Kameraadschapsbond of het Directoraat-Generaal (die elders in de tekst worden beschreven) moeten worden uitgelegd. Persoonlijk was ik het meest getroffen door het verhaal 'Muzikant in Schalkhaar' en het relaas van de politiemans, voor wie de oorlog vooral uit voetbalwedstrijden lijkt te hebben bestaan.

B.G.J. de Graaff

Historische Stedenatlas van Nederland, onder redactie van G. van Herwijnen, C. van de Kieft, J.C. Visser, J.G. Wegner.

Aflevering 4: Kampen, tekst B.M.J. Speet; kaarten Th. Rothfusz. Delftse Universitaire Pers 1986, 44 blz. (ten dele kaarten) + 2 losse kaarten. Prijs f 42,-, door leden van de VGN ook te bestellen bij de TH, afdeling Bouwkunde, t.a.v. Ir. J.G. Wegner, postbus 5043, 2600 GA Delft à f 27,50 per stuk (excl. f 2,50 verzendkosten).

In de *Kleio's* van november 1983 en september 1984 heb ik de lof gezongen van de eerste drie delen van deze prachtige stedenatlas, die de geschiedenis van Haarlem, Amersfoort en Zutphen behandelden. Nu is dus de vierde stad, Kampen, aan de beurt gekomen; de tekst is weer, als in de eerste twee delen, van de deskundige hand van B.M.J. Speet. Het tempo van verschijnen is duidelijk niet hoog, maar tot nu toe heeft dit belangrijke project gelukkig nog de 'be-

zuinigingstornado' doorstaan, waarover ik (tot mijn verbazing, achteraf) al in 1983 blijk te hebben geschreven. Laten we dus het beste hopen in het barre klimaat dat we nu beleven.

Illustraties en kaarten zijn mooi en overvloedig als in de andere delen (al vond ik de kaarten in het eerste deel nog mooier), maar de tekst is bijna verdubbeld in vergelijking met het eerste deel over Haarlem (ca. 16 blz. tegenover 8).

Het zwaartepunt van het betoog ligt duidelijk bij de vroegste geschiedenis (vóór 1325), waarbij uitvoerig wordt ingegaan op de verschillende theorieën over de vroegste vestigingsplaatsen en op de hoofdnering van de oer-Kampenaren (veenontginning). Aan de hand van zijn cartografische analyse corrigeert Speet de oudere opvattingen die de oorspronkelijke bewoning rond de Sint Nicolaaskerk lieten plaatsvinden, terwijl de auteur meent dat deze zich langs de oever van de IJssel zou hebben voltrokken (vgl. de conclusie op blz. 12). Mijn indruk is dat specialisten deze nauwgezette argumentatie misschien met rode oortjes zullen lezen, maar dat het betoog voor betrekkelijke leken als ondergetekende toch wel moeizaam is. Mijn lof voor Speets betoogtrant in de eerste twee delen heeft juist de leesbaarheid van zijn verhaal gegolden; maar deze lijkt mij hier, althans ten dele, aan de wetenschap(pelijkheid) te zijn opgeofferd. Dit kan een bewuste keus zijn, maar de redactie moet wel beseffen dat dit aan de toegankelijkheid van deze atlas voor een breder publiek kan afdoen. Overigens is de aandacht die dit project tot nu toe in de Nederlandse pers heeft gekregen, bedroevend gering geweest.

Op mijn kritiek wil ik overigens wel laten volgen dat ik het vermogen van Speet om zich telkens weer in de geschiedenis van een nieuwe stad te verdiepen en deze zo nauwkeurig te beschrijven, indrukwekkend vind.

Wat deze geschiedenis betreft is o.a. opvallend dat Kampen in de 14e en 15e eeuw nog geen Hanzestad was (blz. 8) en dat de periode 1325–1475 'een tijd van groei' voor Kampen heeft betekend, zodat ik maar weer verwijs naar de hiermee contrasterende generalisatie in de nieuwe AGN, deel 4,59.

Aan het einde van de 15e eeuw gaat het met Kampen duidelijk slechter (hfst. IV. Het getij keert, 1475–1560); de vermoedelijke oorzaken worden door Speet helder uiteengezet en deden mij denken aan het bekende lot van Brugge. Na 1560 ging het nog slechter (hfst. V. Een periode vanerval, 1560–1830), met als dieptepunt de Franse tijd. In de loop van de 19e eeuw gaat het dan weer wat beter; helaas leidde de groeiende economie tot een enthousiast sloopwerk, van poorten o.a. Maar daar hebben wij ook weet van.

In de literatuuropgave vond ik o.a. de dissertatie vermeld van Dr. E. Rijpma uit 1924: *De ontwikkelingsgang van Kampen tot omstreeks 1600*. In die tijd begon ook Rijpma's schoolboek *De ontwikkelingsgang der historie* te verschijnen, lange tijd voor duizenden scholieren een eerste kennismaking met de (niet-Nederlandse) geschiedenis. Ik vind Rijpma een groot historicus; heeft Kampen eigenlijk een dr. E. Rijpma-straat?

(Postcodeboek en VVV van Kampen leerden mij dat deze straat inderdaad *niet* bestaat.)

E.M. Janssen Perio

P.E. de Hen, H.G. Advokaat, A.C.R. Dreesmann, B. Kruijt, J.Th. Lindblad, J.G. Lambooy, H.J. Noortman, P. Bosch, *Om het behoud van een explosieve stad. Werk en welvaart in en om Amsterdam 1961-1985*. Coutinho, Muiderberg 1986. Prijs f 49,50.

Ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan heeft de Amsterdamse Kamer van Koophandel (KvK) een bundel doen uitgeven over de economische ontwikkeling van de stad in de laatste kwarteeuw. Het is een goed boek geworden, beslist geen gelegenheidsgeschiedschrijving; niet uitsluitend een litanie over het ondernemingsklimaat, niet uitsluitend een lofzang op de flexibiliteit van de KvK.

Waarom is het een goed boek? Is het spannend? Dat niet direct, maar het laat wel de spanning proeven waaronder de verhouding tussen ondernemers en gemeentebestuur gebukt ging vanaf eind jaren '60 tot begin jaren '80. De structurele problemen waar Amsterdam mee kampt, een verlopen haven, afnemende handel, leegloop van de stad, vergrijzing, worden versterkt door de gezagscrisis van de jaren '60. Juist de formerende kracht in de Amsterdamse politiek, de PvdA blijkt zeer gevoelig voor standpunten van actiegroepen. Deze houding doorkruist de door veel Amsterdamse ondernemers voorziene ontwikkeling, waarin groei en bloei hoog in het vaandel stonden. Amsterdam wordt na '66 eerst recht een lastige stad.

In zijn uitgebreide inleidende artikel beschrijft P.E. de Hen dit afdoende. De bijdragen van Advokaat, Dreesmann en Lindblad gaan over deelaspecten als bankwezen, detailhandel en diensten en commercie. Deze drie opstellen laten zien dat de stad een metamorfose heeft ondergaan. Bankwezen democratiseerde, detailhandel kreeg een regionale functie en traditionele handelshuizen maakten plaats voor flexibele mondiaal opererende organisaties.

Het opstel van Lambooy en Noortman over de vervoersfunctie van Amsterdam beschrijft een logische ontwikkeling, van een stagnerend havenbedrijf, waar echter na '80

weer schot in zit (Rotterdam let op uw zaak!) en een belangrijke luchthaven (waar, ere wie ere toekomt, Rotterdam een aandeel in heeft), die voorwaarde is geweest voor het overleven van Amsterdam als een (een, niet meer hèt) mondiaal handelscentrum.

Kruijt beschrijft Amsterdam als toeristische metropool. Hier blijkt dat Amsterdam als congres-, tentoonstellings-, en uitgaansstad groei vertoont.

De bundel is goed geschreven, fraai geïllustreerd en mooi gedrukt. U zult er weinig aan hebben voor de lespraktijk, maar het is een goed boek over een zeer interessant onderwerp, de economische structuur van Amsterdam. De lay-out is nogal post-modern en daardoor wat rommelig. Verder is het ook wat formeel. De KvK heeft natuurlijk niet de hand in een aantal activiteiten van de Amsterdamse bevolking die het daglicht niet kunnen verdragen. Maar toch dragen ook deze bij tot de economische structuur van de stad. De distributie van enige duizenden gestolen fietsen, een paar honderd kilo heroïne en vele, vele duizenden verrichtingen in de branche der betaalde liefde dragen bij tot het economisch draagvlak van 's lands grootste gemeente.

Het boek vormt een welkome aanvulling op de werken van de stedelijke geschiedschrijver Roegholt. Het is om het modieuze woord maar eens te gebruiken 'Alltagsgeschichte'. En hoewel we de schrijvers er niet van kennen verdenken een marxistisch traktaat te willen schrijven, is het voor dialectische lezers aardig om te zien hoe de groei-en-bloei-idee der jaren '60 schipbreuk lijdt op de klip der maatschappijhervormers, die begin jaren '80 bekeerd tot een nieuw-zakelijke (realistische zo u wilt) benadering, met een gemoderniseerde KvK de basis leggen voor een hernieuwde expansie van 's lands grootste gemeente.

Arend Schulp

VARIA

Viviane Koenig (tekst) en Michel Jay (illustraties), *Der el Medine. Een Egyptisch dorp in de tijd van Ramses IV.* Leopold, Den Haag 1985, groot formaat, 60 blz., talrijke zwart-wit tekeningen, f 24,50.

De formule is inmiddels overbekend: een voorbijgevoerd wereld wordt opgeroepen in een collage van teksten en illustraties, waarbij de rol van de illustrator minstens even belangrijk is als die van de (geleerde) auteur. *Der el Medine* behandelt nu eens niet de gigantische tempels en piramides van Egypte. Het boek probeert het leven van een arbeidersdorp weer te geven; dankzij uitgebreide campagnes onder gunstige voorwaarden is het mogelijk gebleken een grondige vertrouwdeheid op te doen met de wereld van deze gewone Egyptenaren. Heel gewoon zijn ze eigenlijk niet: ze zijn gespecialiseerd in het werken aan de koningsgraven.

Na een beschrijving (en be-tekening) van het dorp (ligging, woningen, rites, magie, onderwijs) wordt in beeld en verhaal verteld van de werkzaamheden die aanbreken als bij de troonsbestijging van Ramses IV moet worden begonnen aan diens graf: allerlei details die niet nadrukkelijk in het verhaal zijn ingevlochten, geven aan dat de informatie op solide archeologische documentatie berust: werktekeningen en de hutjes bij de werkplaats waar de arbeiders overnachten, worden getoond. Allerlei technische details over de manier waarop het graf wordt beschilderd, geven ook al een aangevoel concreet karakter aan dat geheel. Prachtig is het verhaal van de staking. Natuurlijk culmineert het boek in de lijkbezorging en begrafenis van Ramses IV.

Het informatiegehalte van het boek is hoog, de tekeningen zijn wel geen lust voor het oog, maar dienen adequaat het instructieve doel. De tekst (althans in zijn vertaalde vorm) grijpt af en toe naar een taalniveau dat boven dat van bijvoorbeeld de modale brugklasser ligt: woorden als statieven (voor steuningen van potten), ineenlopende kamertjes (voor: in elkaar overgaande kamertjes) en rondhouten (voor: ronde palen) worden wat makkelijk gebruikt. Die moet de leraar maar even uitleggen.

Anton J.L. van Hooff

I. Soepnel, *Festina lente. Aldus Manutius drukker/uitgever.* De Walburg Pers, Zutphen 1986, 56 p., geïll., f 15,—.

Naar aanleiding van het 25-jarig bestaan van haar uitgeverij en het 85-jarig bestaan van haar drukkerij heeft De Walburg Pers een boekje uitgegeven over één van de bekendste drukkers/uitgevers van de Renaissance: Aldus Manutius. *'Deze uitgave pretendeert geen uitputtend overzicht te geven van de*

figuur Aldus Manutius. Zij bespreekt een aantal belangrijke en opmerkelijke facetten van zijn leven en werken...' (p. 8). De nadruk ligt hierbij vooral op de motivering van Manutius om drukker/uitgever te worden, alsmede op zijn publicatie van Griekse werken.

Ondanks het feit dat deze publicatie beknopt is (slechts 26 pagina's tekst), biedt zij de lezer via de persoon Manutius een goed inzicht in het drukkersvak in de Renaissance.

Paul Schröder

Natalie Zemon Davis, *De terugkeer van Martin Guerre. Historische reconstructie van een legende 1548–1560.* Elsevier, Amsterdam/Brussel 1985, 144 blz., 9 fotopagina's, f 29,50.

Het is een blijvende winst van de mentaliteitsgeschiedenis dat zij op zoek gaat naar nieuw bronnenmateriaal dat zicht kan geven op leven en beleving van historische maatschappijen. Na Montaigne en Ginzburgs studie van de molenaar Menocchio heeft Natalie Zemon Davis een dorpsdrama uit de zestiende eeuw tot onderwerp van een historische reconstructie gemaakt. Haar voornaamste bron is het verslag van rechter Coras van een wonderbaarlijke zaak: Martin Guerre verlaat in 1548 vrouw, kind en hoeve. In 1556 keert hij terug; zijn zussen en vrouw herkennen hem. Zijn oom Pierre Guerre trekt de identiteit pas jaren later in twijfel als er een zakelijk conflict tussen de twee is ontstaan. Aarzelend steunt Martins vrouw de aanklacht. De getuigen spreken elkaar tegen. De schoenmaker meent zeker te weten dat Martin een andere maat had, anderen zeggen dat zijn gestalte anders was, maar wie kan in die tijd zonder foto's zeker zijn? En deze teruggekeerde echtgenoot weet verrassend veel details van het leven van het dorp, van zijn eigen jeugd en van allerlei intimiteiten tussen man en vrouw. Rechter Coras lijkt geneigd het hof van Toulouse te adviseren tot revisie van het vonnis van een lagere rechtbank, maar dan verschijnt opeens een man met een houten been in de rechtszaal die de echte Martin blijkt te zijn.

De schrijfster kleedt het verhaal aan met gegevens uit andere bronnen over sociaal-economische verhoudingen in Zuidwest-Frankrijk en over het geestelijk klimaat dat een tijd lang neigde naar het protestantisme. Mij frappeerde vooral dat deze wereld veel bewegelijker was dan we de wereld van de goede oude tijd op het platteland willen zien. Zo is het boek van Natalie Davis een boeiende evocatie van de verhoudingen in het landelijke Frankrijk van de zestiende eeuw, opgehangen aan een goed verhaal: dat is natuurlijk nooit weg in de geschiedenis(les).

Anton J.L. van Hooff

**Romantische liefde. Een droombeeld ver-
eeuwigd. Catalogus bij de gelijknamige ten-
toonstelling (maart 1985–februari 1986 in
Arnhem, Haarlem, Breda, Almelo en Eind-
hoven), met bijdragen van Ans van Berkum,
Tom Blekkenhorst, Liane van der Linden,
Marianne Meijer en Marjan Rinkleff. Re-
dactie Marjan Rinkleff. SUN, Nijmegen
1985, 144 blz., f 24,50.**

De oorsprong van de tentoonstelling over 'romantische liefde' en van de begeleidende catalogus moeten we waarschijnlijk zoeken in verschillende elementen: de tegenwoordige tentoonstellingsindustrie, een psychohistorische belangstelling ('Annales' — und kein Ende), een hang naar de cultuurhistorie (het gerucht gaat dat Nederland een 'Huizinga-renaissance' beleeft), iconografische impulsen uit de kunsthistorische hoek en een dosis feministische theorievorming, die met name in de inleiding tot uitdrukking komt.

Het resultaat is een mooi boek(je), waarin een zestal auteurs/autrices hun/haar licht laten schijnen op een collectie reproducties van grotendeels schilderijen en boekillustraties uit de late 18e en de 19e eeuw. Enige herhaling is niet altijd voorkomen, zodat op blz. 46/47 dezelfde drie echtgenoten over hun verloren ega treuren als op blz. 135/136, terwijl op blz. 71 en 95 hetzelfde mooie naakte meisje van Molkenboer voor de spiegel staat. De commentaren die aan dit meisje zijn gewijd, staan in beide gevallen in het teken van de impliciete beklagenswaardigheid van een ijdelheid, die in wezen een afhankelijkheid betekent: 'Met niet mis te verstane blik observeert de afgebeelde vrouw zichzelf. Dergelijke kunstwerken, waarin vrouwen intensief naar hun spiegelbeeld turen en tevens een aantrekkelijk beeld voor de kijkers vormen, zijn de voorlopers van de hedendaagse reclamevoorstellingen waarin vrouwen hun lichamen op velerlei manieren verfraaien ter verhoging van hun liefdeskansen. Het zijn eigenlijk uitdrukkingen van machteloosheid' (blz. 70/71). Machteloosheid? Met hetzelfde recht zou men mijns inziens kunnen zeggen: zij monstert haar wapenrusting.

Het is wel duidelijk dat in deze teksten heel wat wordt gedaan aan wat onze burens noemen: 'hineininterpretieren' — want wie zal zeggen wat Jans allemaal dacht voor die spiegel of welke initiatieven zij vervolgens ging ontplooiën? Dat schilders en tekenaars veel pathos en talloze boodschappen in hun (zelden haar) afbeeldingen hebben gestopt en geprojecteerd, wordt uit dit boek wel duidelijk; de auteurs van hun kant zijn dan ook druk bezig met het ontcijferen en toelichten van deze boodschappen. Zij doen dit, ondanks de vraagtekens die men op vele plaatsen kan aanbrengen, niet onverdienstelijk. Mijn zwaarste kritiek geldt misschien nog de omstandigheid dat het

burgerlijk karakter van bijna alle hier gepresenteerde en gecommentarieerde kunst te weinig in de iconografische uitleg is betrokken. Zeker in de familieportretten is onmiskenbaar een welvarende burgerij bezig haar idylle of haar smart te etaleren in een verre van armoedige entourage.

Voor leerlingen lijkt deze uitgave heel aantrekkelijk, al was het maar omdat al het pathos en sentiment dat zich hier als het ware verdringt, enerzijds natuurlijk wat vreemd op ons overkomt maar anderzijds misschien toch nog dichterbij ons staat dan menig een zou durven erkennen.

E.M. Janssen Perio

**Thomas More 450 jaar. Uitgave RK PABO
Thomas More, Rotterdam 1985.
(Stationssingel 80, 3033 HJ Rotterdam)**

Zowel op leerstofinhoudelijk als op (vak-) didactisch terrein leven we in een tijd van uitersten. Nieuwe ideeën worden ingehaald, op een dusdanige wijze, dat de oude – ondanks jaren van nuttige dienst – volledig bij het oud vuil terechtkomen. Slingerbewegingen zijn het hoofdkenmerk aan het worden van de laatste decennia van onze onderwijsgeschiedenis. Na enige tijd blijkt correctie van de nieuwe ideeën nodig, waarbij de gulden middenweg steeds moeilijk vindbaar blijkt te zijn. Ondanks het feit dat grijs momenteel een modekleur is, lijkt het erop, dat we op onderwijsgebied alleen maar zwart en wit als mogelijkheden zien.

Een voorbeeld van het bovenstaande is het denken over de rol van grote figuren in de geschiedenis en in het geschiedenisonderwijs. In het begin van de jaren zeventig trokken mensen als Feis en Offermans ten strijde tegen de grote figuren als motor in ons geschiedenisverhaal. Zij – en anderen – pleitten voor het centraal stellen van de gewone mensen. Zij deden dat zeker terecht, maar de gevolgen van de pleidooien waren uitermate eenzijdig: de grote figuren verdwenen.

Dat ook grote figuren in het geschiedenisonderwijs iets te zeggen hebben en een plaats verdienen moest na de 'gewone volkgolf' weer ontdekt worden. Opnieuw bleek daarbij het vinden van een middenweg moeilijk. Opnieuw sloeg de slinger door naar het andere uiterste, zoals bijvoorbeeld in een computerprogramma met als onderwerp 'de graven van Holland'.

Deze overpeinzingen waren het resultaat van het lezen van het wat amateuristisch vormgegeven, maar uiterst interessante boekwerkje 'Thomas More 450 jaar'. Sinds 1958 is de RK onderwijzersopleiding in Rotterdam genoemd naar Thomas More. Uitgangspunt was, dat More niet slechts een mooi naambordje op de gevel mocht zijn. Hij werd gekozen als de figuur, waar-

aan 'leraren en studenten zich blijvend aan zouden kunnen spiegelen. Een ideaal, dat een blijvende inspiratie zou zijn en een stimulans bij ons dagelijks werk voor de jeugd'.

Het boekje – met een nagekomen aanvullende bijlage – bestaat uit drie afdelingen. De eerste is de schriftelijke neerslag van de herdenkingsactiviteiten tijdens de Academiedag op 24 oktober 1985, het jaar, waarin het 450 jaar geleden was dat More onthoofd en waarin het 50 jaar geleden was, dat hij heilig verklaard werd. Oud-docent Van den Nieuwenhuizen maakte nog eens duidelijk waarom More als naamgever voor de school gekozen was, Van der Blom ging in zijn inleiding in op de relatie tussen More en Erasmus, De Valk belichtte de grote betekenis van More als mens en Brouwer stond stil bij de heiligverklaring in 1935.

Voor het tweede deel van het boekje legden VGN-collega's Rombouts en Brouwer aan allerlei personen en instellingen de vraag voor of More nog waardering geniet. Zo zijn er reacties van mensen als Dolman, Steenkamp, Nijpels, van Rotterdamse afdelingen van politieke partijen (CPN, VVD, PvdA en D'66) en van buitenlandse universiteiten en More-studiekringen (o.m. in Angers, Leuven en Bensberg). De ontboezeming van de PvdA is uitermate openhartig: 'Het historisch besef is in onze tijd niet erg groot. Als wordt teruggegrepen op het gedachtengoed van weleer, gebeurt dat vaak met een zekere oppervlakkigheid. Het citaat meer als illustratie dan als onderbouwing van een betoog.' Tot slot wordt geconstateerd, dat More's werk nog steeds een inspiratiebron is 'al zit er intussen wat stof op'.

Het derde deel van het boekje bestaat uit een reisverslag van studenten, die in oktober 1985 de plaatsen opgezocht hebben waar More geleefd heeft: 'In de voetsporen van More'. Het boekje wordt afgesloten met een verklarende woorden- en namenlijst.

Cees van der Kooij

KLEIO KRANT

Bestuur

De afgelopen periode heeft het bestuur druk beraad gepleegd, zowel in verband met de komende behandeling van het wetsontwerp 'invoering basisvorming', als naar aanleiding van de uitlatingen van mevr. Ginjaar-Maas over de plaats van staatsinrichting in het vakkengebied 'geschiedenis en staatsinrichting' en in het vak 'maatschappijleer' (vgl. Kleio-krant februari: 'Weg HEG?').

Door middel van twee brieven heeft het VGN-bestuur zich gewend tot de staatssecretaris en de vaste kamercommissie voor onderwijs en wetenschappen, respectievelijk 27-1-'87 en 15-1-'87.

Misschien ten overvloedde: in het concept wetsontwerp 'invoering basisvorming' is sprake van de volgende uren-tabel:

Nederlands	400
Engels	280
tweede vreemde taal (Duits of Frans)	240
wiskunde	400
biologie/gezondheidskunde	120
natuurkunde	200
informatiekunde	20
geschiedenis en staatsinrichting	200
aardrijkskunde	120
economie/huishoudeconomie	80
techniek	180
beeldende vorming	160
muziek	160
lichamelijke oefening	360
vrije ruimte	680
	3600

Het vak maatschappijleer komt daarin, conform het advies, afkomstig van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, niet voor. De NVLM verzet zich hiertegen en meent, voor wat betreft de staatsinrichting, dat van dat vak alleen het 'wordingsgebied' onder de competentie van geschiedenisleraren behoort te vallen, ook in de basisvorming. Het standpunt dat het VGN-bestuur daartegenover stelde vindt u terug in de beide nu volgende brieven.

Excellentie,

Met verwondering en verontrusting heeft het bestuur van de VGN kennis genomen van uw antwoorden op vragen van het lid der Tweede Kamer der Staten-Generaal, de heer F. Leijnse, die betrekking hadden op het onderwijs in de staatsinrichting in het voortgezet onderwijs.

Op de eerste plaats willen we duidelijk vaststellen dat het bestuursstandpunt inzake de vakkencombinatie geschiedenis en staatsinrichting, dat u op 24 april 1985 heeft ontvangen door ons volledig gehandhaafd blijft. Voorts constateren wij dat uw antwoorden in tegenspraak zijn met eerder door u gedane uitspraken. Daaruit bleek immers dat staatsinrichting onverkort tot het programma van de vakkencombinatie geschiedenis en staatsinrichting zou blijven behoren.

Ook ten aanzien van de inhoud van uw antwoorden willen wij hier kanttekeningen maken. Ons is gebleken dat het overleg tussen de werkgroep HEG en de Structuurcommissie Maatschappijleer zich nog steeds in het beginstadium bevindt. Dat er geen voortgang in deze besprekingen zit wordt vooral veroorzaakt doordat uw departement, ondanks gedane toezeggingen, het bij de verdere organisatie hiervan heeft laten afweten. In dit licht roept uw constatering, dat genoemd overleg niet tot overeenstemming heeft geleid, meer vragen op dan ze beantwoordt.

De door u aangebrachte scheiding tussen wording en werking wordt door ons afgewezen. Zij gaat uit van een visie op de vakkencombinatie geschiedenis en staatsinrichting, die wij geheel niet delen. Wij staan daarin overigens niet alleen, getuige de opvattingen die ook uit het HEG-rapport spreken. Het heden c.q. het recente verleden behoort wel degelijk tot het terrein van ons vak.

In het licht van het WRR-rapport en het concept wetsontwerp inzake de basisvorming is de door u voorgestelde verdeling toch ook een wonderlijke zaak. Tijdens de basisvorming behoort het onderwijs in de gehele staatsinrichting tot de vakkencombinatie geschiedenis en staatsinrichting. Daarna zou de werking een onderdeel van

maatschappijleer worden en mag geschiedenis zich alleen maar met de wording bezig houden.

Tot slot is ons uit uw antwoorden niet duidelijk geworden wanneer u genoemde ideeën tot beleid wilt maken, maar vooral niet hoe u dit zou willen doen.

Het bestuur van de VGN meent dat de uitkomst van het door uw departement te organiseren overleg tussen de werkgroep HEG en de Structuurcommissie Maatschappijleer afgewacht zou moeten worden, alvorens beleidsmaatregelen over de positie van staatsinrichting worden genomen.

Adenda Algemene Ledenvergadering 1987

zaterdag 14 maart 1987 De Reehorst, Ede

10.00 uur
Koffie

10.30-11.00 uur

1. Opening en Jaarrede van de voorzitter

11.00-12.45 uur

2. Gedachtenwisseling over de VGN als levendige organisatie – *intern*
3. Gedachtenwisseling over de VGN als levendige organisatie – *extern*
(Beide punten zullen worden ingeleid door de voorzitter in zijn jaarrede)

12.45-13.45 uur
Lunch

13.45-14.00 uur
4. Sectiebijeenkomsten

14.00-15.00 uur
5. Ontwikkelingen rondom HEG en BRUG-commissies.

15.00-15.15 uur
Thee

15.15-16.00 uur

6. Jaarstukken
a. Notulen alg. ledenvergadering d.d. 8 maart 1986
b. Algemeen jaarverslag secretarissen
c. Jaarverslagen commissies
d. Financieel Jaarverslag
e. Verslag Kascommissie en benoeming Kascommissie
f. Activiteitenplan 1986-1987
7. Bestuurswisseling – *Aftreden* zullen de leden: Francis Elkerbout, Kees Bogaerts en Roen van der Geest – *Definitieve benoeming* van Jolanda Reitsma als 2e secretaris in de vacature Evert Boerhout.
8. Rondvraag en sluiting

16.00 uur
borrel

Allen die van plan zijn de vergadering bij te wonen wordt verzocht het strookje in te vullen en op te zenden aan:
VGN, Antwoordnummer 43213, 2500 WV 's-Gravenhage (Postzegel overbodig)

BON VOOR LEDEN

Naam:

Adres:

Postcode:

Woonplaats:

- ☐ vraagt de jaarstukken
☐ komt op de jaarvergadering
☐ wenst een NS-reductiebon (desbetreffende hokje(s) aanstrepen)

Handtekening

De belangen van geschiedenis en staatsinrichting en maatschappijleer worden ons inziens in het geheel niet gediend met de door u aangedragen oplossing.

Hoogachtend,

namens het bestuur van de VGN,
Jolanda Reitsma,
2e secretaris.

Kopieën van deze brief worden gezonden aan:

- de vaste commissie van Onderwijs en Wetenschappen
- mevr. J.G. Kraaijeveld-Wouters
- dr. A.G.W.J. Lansink
- mr. H.A.F.M.O. van Mierlo
- de heer F. Leijne

Geachte leden van de vaste tweede-kamer commissie voor onderwijs en wetenschappen,

Hierbij willen wij u in hoofdlijnen informeren over het standpunt van de VGN inzake het concept wetsontwerp 'Invoering basisvorming', voorzover dit het vak 'geschiedenis en staatsinrichting' aangaat.

De VGN, de vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland, met leden uit basis t/m tertiair onderwijs, is de grootste professionele organisatie van historici in ons land, op haar terrein bovendien de enige landelijke organisatie. Zij stelt er prijs op de volgende punten onder uw aandacht te brengen:

Het bestuur van de VGN onderschrijft de in het wetsontwerp gemaakte keuze, aansluitend op het WRR-advies, voor het vak geschiedenis en staatsinrichting als vast onderdeel van de basisvorming. Zij onderstreept het WRR-standpunt dat bij dit vak bij uitstek de functie van 'inleiding in een gemeenschappelijke cultuur' wordt gerealiseerd. Jongeren leren inzien 'dat mensen niet alleen onder steeds wisselende omstan-

digheden leven, maar dat zij aan die verandering ook zelf een bijdrage leveren, dat actuele ontwikkelingen een oorsprong hebben en met elkaar kunnen samenhangen' (WRR-advies p. 132).

Het vak biedt leerlingen een brede en veelzijdige oriëntatie op de wereld en hun eigen samenleving. Daarbij wordt vooral de totaliteit, de onderlinge samenhang en het onderlinge samenspel van sociale, politieke, economische en andere culturele factoren in het oog gehouden. Dit maakt het vak 'geschiedenis en staatsinrichting' tot een integratief vak bij uitstek. De VGN onderschrijft de in het WRR-advies genoemde mogelijkheden om in een aantal gevallen interdisciplinaire onderwijsthema's te presenteren, die echter ontwikkeld moeten worden vanuit de bestaande vak-structuren (WRR-advies, p. 115). Samenwerking is allereerst het maken van goede afspraken over zakelijke inhouden, het begrippeninstrumentarium en de vaardigheden waarin leerlingen zich moeten oefenen.

Het bestuur van de VGN heeft met voldoening vastgesteld dat de WRR zich gedegen op bestaande tendenzen in het onderwijsveld georiënteerd heeft en met name de verbreding en vermaatschappelijking van het vak geschiedenis in vergelijking met vroeger, goed heeft herkend. Er is sprake van gegroeid inzicht in de maatschappelijke relevantie van het vak en in het belang van onderzoeksvaardigheden in het onderwijs, van een sterker aandacht voor niet alleen meer omgevingsgerichte thema's, maar ook voor zaken als de ontwikkeling van internationale betrekkingen, de problematiek van oorlog en vrede, patronen van samenwerking en conflict en ongelijkheidsverhoudingen (WRR-advies p. 133).

Tevens wil de vereniging met nadruk het belang beklemtonen van de toevoeging 'en staatsinrichting'. Dat ook in dit opzicht is aangesloten bij het WRR-advies, 'Iedere burger behoort de struc-

tuur, de principes en de werking van onze staatsinstellingen te kennen, om zijn daaraan ontleende persoonlijke en democratische rechten en verplichtingen te kunnen begrijpen en uitoefenen. Het verdient aanbeveling staatsinrichting als onderdeel van het vak geschiedenis te definiëren omdat inzicht in de ontstaansgeschiedenis van maatschappelijke besluitvormingsstructuren een wezenlijke bijdrage betekent aan het inzicht in de werking ervan' (WRR-advies p. 132), lijkt ons een even juist als belangrijk uitgangspunt. Deze uitspraak over de wenselijkheid van een niet gedeeld staatsinrichting-onderwijs binnen het vakgebied 'geschiedenis en staatsinrichting' wordt ook onderschreven in de studie die dr. J. Brouwer, verbonden aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen, maakte over de historie van het vakgebied staatsinrichting in het Nederlandse onderwijsbestel.

De in het concept wetsontwerp voorgestelde 200 lesuren voor het vak geschiedenis en staatsinrichting ziet de VGN als het uiterste minimum; ook zo dreigt veel van wat nu nog als onontbeerlijk wordt gezien, in onvoldoende mate aan de orde te kunnen komen. Zoals in meerdere sectoren van het onderwijs wordt ook hier een stevige wissel getrokken op de creativiteit van — getuige het OTO-rapport (zie bv. jrg. 19, nr. 19, p. 521 van het 'Weekblad' van het NGL) — toch al zwaar belaste leraren.

Gelet op het voorafgaande wil de VGN, met betrekking tot de in de Memorie van Toelichting omschreven 'Procedure totstandkoming eindtermen', erop aandringen dat zij wordt geraadpleegd bij het aanzoeken van 'deskundigen' in verband met de ontwikkeling van eindtermen, zowel in basis- als in voortgezet onderwijs. Hetzelfde geldt voor de ontwikkeling van de te formuleren model-leerplannen, adviezen over leermiddelenontwikkeling (de VGN geeft voor haar leden — en hun leerlingen — al sinds 1979 aanvullend en innovierend lesmateriaal uit en kan dus bogen op een niet geringe traditie op dit gebied) en het uitwerken van nieuw toetsmateriaal.

Beschikkend over een grote hoeveelheid vakkennis en ervaring bevelde de VGN zich hierbij met klem aan, temeer omdat zij bij haar bijdragen kan terugvallen op een grote en brede achterban van onderwijsgeevenden en specialisten op deelterreinen.

Hoogachtend en uiteraard bereid tot het verschaffen van nader mondelinge of schriftelijke informatie,

N.J. Maarsen, voorzitter

Historisch Genootschap/VGN

De Intercommissie van het NHG en de VGN organiseert op 14 april een toogdag in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag onder de titel:

GESCHIEDENIS IN HET ONDERWIJS VAN DE TOEKOMST.

Een inleiding op het thema wordt gevolgd door een forum van historici en politici. Discussiestuk hierbij is de uitkomst van een onderzoek naar de geschiedenskennis van niet-schoolgaande Nederlanders.

Meer informatie volgt in het aprilnummer van Kleio.

Ineke Veldhuis,
VGN-vertegenwoordigster in de Intercommissie.

De VGN en het imperialisme van maatschappijleer

Sinds januari voert de NVLM, de Nederlandse vereniging van leraren maatschappijleer, een wanhoopsoffensief om hun vak als nog opgenomen te krijgen in de basisvorming.

Dit doel heiligt kennelijk alle middelen, want men deinst er niet voor terug om met behulp van halve en hele onwaarheden het vak geschiedenis in discrediet te brengen.

Enkele voorbeelden:

— In januari werd twijfel gezaaid over de maatschappij-gerichtheid van geschiedenis door op een uiterst doortrapte manier passages uit het WRR-rapport te misbruiken (zie de nota 'Maatschappijleer in de basisvorming' en de uitslatingen van NVLM-voorzitter P. Hendrikse in *De Volkskrant* van 21-1).

— Begin februari werd in *Trouw* door H. Lamberts openlijk aanspraak gemaakt op een deel van de 200 geschiedenis-uren genoemd in het WRR-rapport.

— Het antwoord van staatssecretaris Ginjaar op de vraag van het Tweede Kamerlid Leynse inzake staatsinrichting in de bovenbouw (d.d. 1-12-1986) is gebruikt als legitimatie van maatschappijleer in de onderbouw.

Geconfronteerd met dit ellebogenwerk is het VGN-bestuur tot tegenactie overgegaan. Er zijn brieven gestuurd naar Den Haag (zie hiervoor), er wordt gewerkt aan een geschiedenis-lobby door zoveel mogelijk naar buiten te treden en informatie te geven:

HEG-DAG

De VGN organiseert een laatste veldraadpleging over het HEG-advies.

Het tweede deeladvies van de HEG is voor leden vanaf 11 april te bestellen bij antwoordnummer 43213 te Den Haag, wilt u wel een postzegel van f 2,50 bijsluiten.

Het HEG-advies wordt op 1 juli aangeboden op het departement. De veldraadpleging gaat daaraan vooraf, zodat de resultaten ervan meegenomen kunnen worden. U kunt uw schriftelijke reactie

toesturen tot 9 mei uiterlijk aan de tweede secretaris van de VGN. U kunt komen naar de HEG-DAG en u aanmelden via het antwoordnummer. U ontvangt dan de stukken van het tweede deeladvies automatisch als u bij uw aanmelding een postzegel van f 2,50 insluit.

De bijeenkomst zal plaatsvinden in Utrecht op 9 mei van 10.00-16.00 uur.

Over de plaats van de bijeenkomst wordt u nog nader geïnformeerd!

Bestuur VGN

politici opbellen, stukken in de landelijke pers, aanwezigheid op congressen en dergelijke. Het bestuur roept alle leden op om overal waar mogelijk actief de argumenten uit te dragen die u hier in de diverse stukken aantreft.

PAS OP: want WIE ZWIJGT STEM TOE!

Intussen heeft het bestuur ook de weg van het redelijk overleg gezocht om tenminste met de NVLM een overeenstemming te bereiken over staatsinrichting in de bovenbouw, zoals blijkt uit de volgende brief.

Helmond, 12 februari 1987

Aan het Bestuur van de NVLM t.a.v. de voorzitter

Geacht Bestuur,

Het Bestuur van de VGN heeft met belangstelling kennis genomen van het verslag dat de voorzitter van onze vereniging deed van het telefoongesprek dat hij j.l. maandag met uw voorzitter voerde.

Weliswaar is het Bestuur van mening dat door het artikel van uw voorzitter in De Volkskrant en door de steun die u gegeven hebt aan de uitspraken van de werkgroep basisvorming maatschappijleer schade is toegebracht aan de goede relatie tussen de VGN en de NVLM. Toch constateert het — en met verheugenis — dat door de gedachtenwisseling van de beide voorzitters over het probleem van de staatsinrichting die schade beperkt kan blijven.

Gehoord de uitspraak van uw voorzitter dat er wel een andere 'verkaveling' van staatsinrichting denkbaar is dan de staatssecretaris van onderwijs zich met haar Wording en Werking voorstelt, een verkaveling die meer in overeenstemming is met wat de voorzitters enkele malen, laatstelijk op het Atlantisch Seminar in Gilze-Rijen, tegenover elkaar uitgesproken hebben — één die ook meer in overeenstemming is met de specifieke deskundigheid van leraren geschiedenis en leraren maatschappijleer —, gehoord nu die uitspraak nodigt het Bestuur van de VGN uw Bestuur uit ten spoedigste een gezamenlijke vergadering te beleggen: ten einde op verenigingsniveau te komen tot sluitende afspraken over de wijze waarop en de mate waarin leraren geschiedenis en leraren maatschappijleer in hun lessen (elementen uit) de staatsinrichting zouden moeten betrekken.

Het Bestuur hoopt dat de vergadering waartoe het uw Bestuur uitnodigt, gedragen wordt door de overtuiging dat het gezamenlijk belang van de VGN en NVLM veel groter is dan de ver- en geschillen

tussen de beide verenigingen: groter immers dan de specifieke gevaren die het onderwijs in de geschiedenis en in de maatschappijleer bedreigen, is het gevaar dat de school kwantitatief — en dan ook kwalitatief — steeds minder aandacht gaat geven aan de 'sociale' vakken in het algemeen, of anders gezegd aan die vakken die zich direct en navijnsbaar bezig houden met de sociale en culturele werkelijkheid.

Namens het Bestuur van de VGN, W. Bouwman, 1ste secretaris, Kloosterstraat 47, 5708 GM Helmond.

OMEGA

Regeling 'Slapende bevoegdheden'

De overleggroep OMEGA (Overleggroep Maatschappijleer, Economie, Geschiedenis en Aardrijkskunde), een besturenoverleg waarin wordt geparticipeerd door de NVLM (maatschappijleer), de VECON (economie), de VGN (geschiedenis) en de KNAG-afd. Onderwijs (aardrijkskunde), heeft zich vanaf haar oprichting in 1984 intensief beziggehouden met het probleem van de slapende bevoegdheden voor het vak maatschappijleer.

Bezitters van MO-B akten staats-huishoudkunde, geschiedenis, aardrijkskunde en pedagogiek konden, indien zij hun akte voor 1 augustus 1982 hadden behaald, door hun bevoegd gezag lessen maatschappijleer toegewezen krijgen. Dit zonder dat houders van deze akten ooit om een dergelijke bevoegdheid hadden gevraagd en zonder dat zij hiervoor enige opleiding hadden genoten.

De overleggroep OMEGA heeft schriftelijk, zowel als mondeling bij het ministerie, de onderwijsbonden en de besturenorganisaties voor een oplossing van dit probleem gepleit. Binnenkort zal er aan dit reeds jarenlang bestaande probleem een einde komen. De

minister zal een regeling opleggen, die houders van een aantal onderwijsakten de mogelijkheid geeft van bepaalde slapende bevoegdheden afstand te doen.

De regeling geldt voor die gevallen waarbij een leraar een bevoegdheid heeft gekregen, zonder dat hij of zij hiervoor een specifieke opleiding heeft gevolgd. Het betreft:

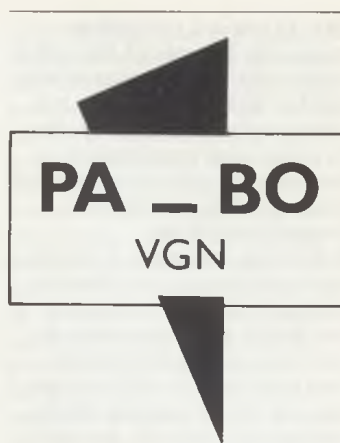
- bezitters van onderwijsakten voor Nederlands, rekenen, aardrijkskunde, geschiedenis en biologie;
- MO-akten met de bevoegdheid maatschappijleer;
- bezitters van doctoraal getuigschriften, die een onderwijsbevoegdheid hebben voor het vak algemene economie (waaronder statistiek) op grond van een bijvakstudie;
- bezitters van akten voor landbouwonderwijs en landbouwkundig ingenieurs voor diverse bevoegdheden.

Bovengenoemde leraren kunnen bij hun eerste indiensttreding schriftelijk verklaren dat zij blijvend niet met leseenheden in deze vakken willen worden belast. Leraren die nu in dienst zijn kunnen dezelfde schriftelijke verklaring afleggen. Om gebruik te kunnen maken van een zeker natuurlijk verloop wordt aan deze categorie leraren vier maal de gelegenheid geboden een dergelijke verklaring af te leggen. De schriftelijke verklaring zal telkens kunnen worden afgelegd voor 1 maart of 1 april (dit staat nu nog niet vast) in de jaren 1987, 1988, 1989 en 1990.

De verklaring kan ook betrekking hebben op een vak dat de leraar al daadwerkelijk heeft gegeven en de verklaring heeft binnen het dienstverband blijvende geldigheid. De scholen zullen via een circulaire over deze regeling worden ingelicht.

De besturen van de in het OMEGA-overleg deelnemende verenigingen hopen dat via deze regeling er een eind komt aan een reeds jarenlang spelend probleem.

drs. H.H. Hamers, secretaris OMEGA.

Op 29 januari 1987 vergaderde de commissie PA - BO in Amersfoort. Aan de orde was het activiteitenplan voor 1987. Hoogste prioriteit hebben de nieuwe geschiedenis-methoden voor de basisschool. In de eerstvolgende Nieuwsbrief zal een algemeen overzicht van methoden gegeven worden, terwijl met kracht gewerkt zal worden aan het samenstellen van consumentenrapporten van methoden, die (vrijwel) compleet zijn ('Op zoek naar vroeger' en 'Spoorzoeken').

Andere punten uit het activiteitenplan zijn de kwestie bevoegd of bekwaam in het Hbo (en dus de Pabo), de (re-)activering van de regio's, de verwerking van de gegevens uit de enquête inzake het geschiedenisonderwijs in de Pabo's en het volgen van (en zo mogelijk bijdragen tot) de discussie over de basisvorming in het basisonderwijs.

Voor 1987 zijn twee Nieuwsbrieven gepland.

In de vergadering werd officieel het penningmeesterschap van de commissie overgedragen aan Frie Kolen.

Cees van der Kooij

OMO

OMO is een organisatie, die de belangen van 49 middelbare dagen avondscholen in Brabant behartigt. Het instituut van intervalsecties is een van de manieren, waarop de OMO-onderwijscommissie het onderwijskundig beleid op haar scholen wil stimuleren.

De geschiedenis-intervalsectie bestaat nu anderhalf jaar en heeft in die korte tijd al veel kunnen ondernemen. Een aantal activiteiten hebben raakvlakken met die van de VGN, maar de IVS komt toch specifiek op voor de belangen van de OMO-geschiedenisdocenten.

Om een aantal activiteiten te noemen:

We organiseerden enquêtes over 'gebruikte methoden', 'cse-problematiek', 'de HEG' en derge-

lijke. Er was een bijscholingscursus over het gebruik van audiovisuele middelen in samenwerking met het Mollerinstituut. Op een zogenaamde 'infomarkt' werden op grote schaal proefwerken en eigengemaakt didactisch materiaal uitgewisseld, er ontstond een computerwerkgroep.

Regelmatig ontvangen de docenten beschrijvingen van videoprogramma's, en er zijn contacten met andere vaksecties onder andere over 'keuzeproblematiek'. Veel actie heeft de IVS ondernomen om tot een regeling van de zogenaamde 'slapende bevoegdheden' te komen.

Regelmatig publiceren we artikelen over ons vak in 'Omologie'.

Voorzitter IVS, Nico Stam, Kortenaerstraat 5, 5102 BV Dongen.
Tel. 01623-20856.

Secretaris, Annie Biezen-Hurkmans, Genderweg 1, 5521 NX Eersel. Tel. 04970-13578.

Leden: Henk Jansen Frans Verlinden.

Onze laatste activiteit is een groot-scheeps opgezette studiedag geweest op 22-1-1987:

De HEG en het toekomstperspectief van het vak Geschiedenis en Staatsinrichting.

Een verslag van de studiedag geschiedenis/staatsinrichting

Hoewel het weer voor enige problemen zorgde, kwamen op 22 januari j.l. toch een 130 historici, verbonden aan de OMO-scholen, bijeen om over de herziening van het eindexamenprogramma en het toekomstperspectief van hun vak te praten.

Na enige huishoudelijke mededelingen (over de slapende bevoegdheden, de computerwerkgroep geschiedenis, de infomarkt en de certificaten voor her- en bijscholing) verwelkomde burgemeester Schwiebbe van Nuland (de plaats, waar wij te gast waren) zijn oud-vakgenoten met een toepasselijke uiteenzetting over de historie van Nuland.

Het belang van het historisch besef in hedendaagse vraagstukken

De voorzitter van OMO, de heer A. Verdijk opende de studiedag. In zijn toespraak nam hij stelling tegen wat hij noemde 'de nonsens van het no-nonsensebeleid'. Hij wees erop, dat het gaat om 'heel de mens' en niet om de 'homo economicus'.

In dit verband stelde hij duidelijk, dat de gammavakken gelijkwaardig zijn aan de exacte vakken.

Bij een op de toekomst gericht beleid zou er juist meer aandacht moeten komen voor algemene ontwikkeling en creativiteit, want hoe moet men anders zijn groeiende vrije tijd zinvol besteden?

Ook herinnerde de heer Verdijk aan het besluit van staatssecretaris Ginjaar-Maas om een deel van de staatsinrichtingsstof onder te brengen bij het vak maatschappijleer. Hij achtte dit gezien de historische ontwikkeling van onze staatsinstellingen en de behoefte aan historisch besef in hedendaagse vraagstukken, een onjuist besluit.

Vervolgens nam de heer L. Dalhuisen, vakdidacticus aan de Rijksuniversiteit te Leiden en lid van de HEGcie het woord. Zijn inleiding was gewijd aan twee belangrijke onderdelen van het HEGadvies, de stofkeuze en de structuurbegrippen en eruit voortvloeiende vaardigheden.

Op de inleiding van de heer Dalhuisen kwamen verschillende reacties. Zo werd opgemerkt, dat men moet waken voor de verwording van het vak tot modieuze actualiteit, waarbij men zich door de waan van de dag laat leiden. Volgens de heer Dalhuisen kan dit voorkomen worden door een evenwichtige keuze van de thema's uit het hele veld. De HEGcie is zich wel degelijk van dit gevaar bewust en probeert een 'handleiding' voor de keuze van thema's te ontwerpen.

Op de vraag of een open stofkeuze mogelijk zou zijn, antwoordde de inleider, dat hij dit wel een sympathiek idee vindt, maar dat het zijns inziens niet tot de praktische mogelijkheden behoort. Voor een centrale toetsing is een vast omschreven stof nodig en we moeten ons vak tenslotte ook naar buiten kunnen verdedigen.

Vervolgens bracht men naar voren, dat er zo weinig geschikt toetsmateriaal is. De heer Dalhuisen kon dit helaas slechts beaamen en hin voorzag op dit gebied in de toekomst nog grotere problemen gezien de kortingen op het budget. Op de NLO's en de universitaire lerarenopleidingen wordt sterk bezuinigd en het CITO kan het vele werk niet aan.

Tenslotte werd de inleider de vraag gesteld of de grens tussen maatschappijleer en geschiedenis niet erg vaag wordt als je de nadruk gaat leggen op de vaardigheden. De heer Dalhuisen nam in zijn antwoord eerst het misverstand

Onder de titel **KLEIO-DIDACTICA** geeft de VGN leerlingenmateriaal uit dat na te bestellen is.

Nog leverbaar zijn:

KD 1 'n Land zonder Leerplicht
KD 2 Van Sodom tot Rhijnauwen

Dit zijn leerlingenboekjes met stevige kft, geniet, ca. 24 blz.

Prijs:

1 t/m 4 ex.	f 5,-	per stuk
5 t/m 10 ex.	f 3,50	per stuk
11 t/m 20 ex.	f 3,-	per stuk
meer dan 20 ex.	f 2,50	per stuk

Alles inclusief porto.

KD 6 Over Leven

KD 8 Suriname

KD 11 Het Algemeen Kiesrecht in Prenten

KD 12 De lange weg naar Ulongué. Een kleine geschiedenis van Mozambique

Dit zijn leerlingenboekjes met stevige kft, geniet, ca. 36 blz.

Prijs:

1 ex.	f 5,50	per stuk
2 t/m 10 ex.	f 4,50	per stuk

meer dan 10 ex. f 3,50 per stuk
Alles inclusief porto.

Mini-Didactica 2 De Gemeente
Mini-Didactica 3 Verkiezingsaffiches in Nederland vanaf 1917.

Dit zijn leerlingenboekjes van 20 pagina's, voorzien van multiperforatie; geen stevige omslag. Prijs f 1,50 per stuk.

Er komen portokosten bij; voor 1 t/m 5 ex. f 5,-, voor 6 t/m 10 ex. f 7,50, voor 11 en meer ex. f 10,-.

èn: KD 14 Hoe de Sowetostraat zijn naam kreeg. Apartheid in Zuid-Afrika.

Prijs: f 2,75 per stuk.

Er komen portokosten bij; voor 1 t/m 5 ex. f 5,-, voor 6 t/m 10 ex. f 7,50 en voor meer dan 10 stuks f 10,-.

U kunt bestellen door overmaking van het betreffende bedrag op postgiro 128701 t.n.v. Penningmeester VGN in Den Haag. Vergeet niet het gewenste nummer en de hoeveelheid op te geven.

weg, dat hij alleen de vaardigheden belangrijk zou vinden, ook de stofkeuze acht hij van het allergrootste belang. Verder vroeg hij zich af, waarin het vak maatschappijleer zich van het vak geschiedenis onderscheidt. Maatschappijleer moet naar zijn mening eerst aangeven welke nieuwe dingen ze aan geschiedenis toevoegt.

Na de pauze nam Dr. J. Brouwer, vakdidacticus geschiedenis en staatsinrichting aan de Katholieke universiteit te Nijmegen en lid van de subcie staatsinrichting van de HEGcie het woord. Zijn lezing was gewijd aan de plaats van si binnen het vak gs/si, de inhoud van de staatsinrichting en aan de onderlinge afstemming van de beide vakonderdelen. Voor reacties op deze uiteenzetting was op dat moment geen tijd, gezien het tijdstip voor de lunch was aangebroken.

Groepsdiscussie aan de hand van stellingen

In acht groepen van ongeveer 15 personen werd gediscussieerd. Er waren stellingen over geschiedenis en staatsinrichting, zodat nu ook het commentaar op de inleiding van de heer Brouwer kon worden geleverd.

Uit de veelheid van opmerkingen volgt hier nu een selectie van de meest opvallende punten.

Men zou graag een aantal thema's diepgaander behandelen, maar tijd nood blijft toch het grote struikelblok, waardoor men weer uitkomt bij constant uitleggen en dus frontaal lesgeven.

Verheugend is echter het pleidooi voor en het streven naar een

betere aansluiting bij de leefwereld van de leerlingen.

Een groep vond verder, dat het vak geschiedenis juist als doelstelling heeft de eigen situatie op dit moment te verduidelijken. Ook het aanleren van vaardigheden wordt belangrijk gevonden.

Helaas staat een verdeelde sectie een systematische aanpak bij het aanleren van vaardigheden soms in de weg en ook is er onduidelijkheid over de specifieke vaardigheden van het vak staatsinrichting.

Verder betreunde men het algemeen, dat er weinig aandacht is voor niet-westerse geschiedenis. Een groot probleem vormt hierbij het referentiekader van docenten en leerlingen, dat nog steeds europa-centrisch gericht is. Bovendien ontbreekt goed materiaal bij de voorbereiding van lessen vanuit een andere (meer mondiale) invalshoek.

Forum-discussie

Als laatste onderdeel van de dag had een Forumdiscussie plaats onder leiding van de heer A. Adang, rector van het Bs. Bekkers-College en oud-docent geschiedenis. Naast de beide inleiders hadden zitting de heren C. Berkhout en Dr. M. van der Heijden, inspecteurs, in het bijzonder belast met het vak 'geschiedenis en staatsinrichting', en de heren A. Spamer, oud-docent geschiedenis en Fr. Elkerbout, docent geschiedenis en adjunct-directeur SG Hertog Jan voor Lbo/Mavo.

De vier laatste Forumleden kregen ieder 5 minuten om hun visie op de toekomst van het vak uiteen te zetten.

interscholair vaksectie
GESCHIEDENIS en
STAATSINRICHTING

vereniging ons middelbaar onderwijs

De heer *Elkerhout* meende dat het vak geschiedenis/staatsinrichting in het voortgezette basisonderwijs een hele dobber zal worden. Wat te denken van minder uren en eindtermen op het B+ niveau voor alle leerlingen, ook voor de 70 procent, die op het huidige *Lbo/Mavo* niveau zitten! Hij zei het huidige concept-wetsvoorstel een prachtig voorbeeld van 'actieve euthanasie' van het *Lbo/Mavo* onderwijs te vinden. Welk perspectief is er dan nog? Hij pleitte voor een maatschappelijk relevant geschiedenisonderwijs, dat op schoolniveau via een thematisch-cursorische aanpak deels geïntegreerd wordt met andere sociale vakken. De nadruk moet komen te liggen op de samenwerking van de mens- en maatschappijvakken in plaats van het zich tegen elkaar afzetten omwille van de uren of de al of niet vermeende eigen identiteit van het vak.

Inspecteur van der Heijden verzag ons van enige schriftelijke uitleg bij het concept *Brug-advies*. De *Brug-cie* had als opdracht een examenprogramma op D en C niveau voor te stellen. In het kader van het concept-wetsontwerp basisvorming kan dit een zeer belangrijk advies worden. De heer *Spamer* zag de toekomst voor ons vak zeer somber in. Hij gaf naast het reeds genoemde besluit van staatssecretaris Ginjaar Maas over de staatsinrichting nog een aantal voorbeelden van zaken, die ons vak bedreigen. Zo heeft in het wetsvoorstel basisvorming Gs/Si 200 uren, tegen nu 280 op Havo, is de TH Twente al begonnen met de nascholing van maatschappijleraren voor het geven van Si en blijkt uit een onderzoek, dat het bedrijfsleven geen enkele behoefte heeft aan mensen die in de letteren zijn afgestudeerd. 'Ze hebben niet een slecht imago; ze hebben helemaal geen imago' merkte de heer *Spamer* op. *Inspecteur Berkhout*, die als laatste het woord nam, kon deze sombere geluiden slechts bevestigen. Hij wees op het beperkte budget van de HEGcie en riep op tot eensgezindheid en samenwerking.

Tenslotte wil ik nog enkele opmerkingen en suggesties uit de Forum-discussie vermelden.

Men vond dat er meer voor het vak gelobbyd moest worden en er bleek een ongenoegen te bestaan over het functioneren van de VGN – in dit kader.

De heren *Berkhout* en *Wester* (voorzitter van de Havo/Vwo cie binnen de VGN en als waarnemer op deze dag aanwezig) deden een oproep om binnen de VGN te blijven samenwerken.

Alle aanwezigen namen vervolgens stelling tegen de 70 procent gesloten vragen bij het Mavo-cse. Besloten werd op dit punt actie te ondernemen.

Terugblikkend kunnen we spreken van een succesvolle studiedag. Velen zijn aan het denken gezet en we hebben met zijn allen besloten ons niet bij dit sombere toekomstperspectief neer te leggen. Misschien kunnen we het wel eens zijn met groep 5, die de volgende stelling formuleerde: *'Het vak geschiedenis moet als – meest vormende – meest brede en zeer noodzakelijke vak, verplicht gesteld worden.'*

Annie Biezen-Hurkmans,
secretaris IVS Geschiedenis/
Staatsinrichting

Belgisch nieuws

Op 21 februari werd in Leuven, voorafgaand aan de viering van het 10-jarig bestaan van ons zusterblad *Digo*, de VLG ten doop gehouden. De Vereniging Leerkrachten Geschiedenis wil de leerkrachten in het bijzonder onderwijs (in België het 'Vrij Onderwijs') in Vlaanderen verenigen. Zij is daarmee de tegenhanger geworden van de 'Vereniging van leraren belast met de historische en sociale vorming' die in 1982 voor het Vlaamse Rijksonderwijs is opgericht.

Het secretariaat van de VLG wordt waargenomen door de heer Willy Dupon (Erasmushuis, Letten en Wijsbegeerte, Blijde-Inkomststraat 21, 3000 Leuven). Leden worden door middel van een nieuwsbrief over de verdere uitbouw en ontwikkeling van de VGL geïnformeerd.

Ook bij onze zuiderburen is sprake van aantasting van de ruimte die in het onderwijs wordt toegekend aan historische vorming; wij wensen onze collega's met hun vereniging veel succes toe!

Historische Stichting Klompmaker

Symposium: Over nut en nadeel van geschiedtheorie voor de historicus

De Historische Stichting Klompmaker, verbonden aan het Nutsseminarium te Amsterdam, organiseert op 22 mei 1987 een symposium over de relatie tussen geschiedtheorie en geschiedonderwijs in Nederland (plaats: Jan Swammerdam-gebouw, 1e Constantijn Huygensstraat 20, Amsterdam).

Sprekers zijn F.R. Ankersmit, A.A. van den Braembussche, P.F.M. Fontaine en A.E.M. Janssen. Het geheel wordt afgesloten met een ronde tafel-gesprek, waaraan behalve de genoemde sprekers ook W.J. van der Dussen, E.E.G. Vermeulen en P. Vries meewerken.

Leidschrift zal aan het symposium een themanummer wijden.

Kosten: f 20,- (inclusief lunch) en f 35,- (inclusief lunch en themanummer). Overmaken op AMRO-bank, Koninginneweg 275 Amsterdam, postgiro 2391, bankrekeningnummer 481786643, t.n.v. Historische Stichting Klompmaker Amsterdam, o.v.v. 'Symposium'.

Inlichtingen: 020-835049 en 020-182902.

Schooltelevisie

Gebruikersonderzoek NOT

Voorjaar 1986 enquêteerde de onderwijs televisie een aantal docenten Nederlands, Godsdienst en Geschiedenis. Vooral bij de laatste twee vakken werd de tv bij het onderwijs gebruikt. Het Lbo blijft duidelijk achter. Scholen waar van de tv geen gebruik gemaakt wordt bedragen bij Havo/Vwo en Mavo 4 en 5 procent en bij Lbo 19 procent van het onderzochte aantal. Ongeveer 1/3 van de groep geschiedenis (en godsdienst) leraren gebruikt de tv bij meer dan 1 op de 10 lessen, de rest niet vaker dan gemiddeld 1 op de 10 à 20 lessen.

Als gebruikersproblemen werden genoemd: onvoldoende geschiktheid van de aangeboden programma's, het gesjouw met apparatuur

of het gesjouw naar een ander lokaal (gold voor 2/5 van de onderzochte groep leraren). Als sterke punten van het tv-gebruik werden genoemd: de motiverende werking, de afwisseling vergeleken met het gewone lesprogramma. Verder zag men graag een groter programma-aanbod, een gemiddelde programmaduur van 3 à 4 keer, met een lengte tussen de 20 en 30 minuten, zeker niet langer. Leerlingenboekjes, diaserien en geluidsbanden werden niet zo nodig gevonden, wel een docentenhandleiding, bij voorkeur voorzien van vragen en opdrachten.

Voor wat de onderwerpen aangaat: geschiedenisleraren noemden allereerst programma's over Nederland in deze eeuw, bij het Lbo vooral sinds 1940. Onder Mavo- en Lbo-docenten was verder vooral belangstelling voor programma's over de middeleeuwen en onder Lbo en Havo/Vwo-docenten over de Industriële Revolutie. Lbo-docenten dachten daar bij vooral aan de eerste twee leerjaren, de overige zagen de onderwerpen het liefst uitgewerkt voor leerlingen vanaf de derde klas.

(bron: NOS-publikatie: *Docenten willen meer schooltelevisie*. Auteur: A.H.M. van Zon.)

SHOAH

De eerste uitzending van SHOAH is op zondag 29 maart, 13.05–15.35 uur, op Ned. 2. Zie voor verdere gegevens de KLEIO-KRANT van februari.

Basisonderwijs

Voor groep 5 start op 10 maart de serie *'Speurtocht naar vroeger'*. Dit programma beoogt leerlingen van negen jaar kennis te laten maken met het verleden. In de serie, die uit vier afleveringen bestaat, komen zeer uiteenlopende tijden

en onderwerpen aan de orde. De serie wordt begeleid met een handleiding, een leerlingenwerkboek en een bouwplaat van een kasteel.

Op 16 maart start voor de groepen 2, 3 en 4 een natuuronderwijsreeks 'Leve de lente'. Deze serie, die goede aanknopingspunten biedt voor de dagelijkse en de biologische tijd, bestaat uit vier afleveringen. Als begeleidend materiaal zijn beschikbaar vier posters en een handleiding met kopieerbladen.

Het honderdjarig bestaan van het Leger des Heils in Nederland staat centraal in een speciale uitzending voor groep 7 en 8 op 11 mei. Eveneens voor groep 7 en 8 start op 11 mei een nieuwe geschiedenisreeks met als titel '1929-1939 Sociale Geschiedenis'. Vier afleveringen over het dagelijks leven tijdens de crisisjaren. Het begeleidend materiaal bestaat uit een handleiding, een leerlingenwerkboek, een diaserie en een geluidsband, waarop vijf mensen hun verhalen over de jaren dertig vertellen.

Iedere vrijdagmorgen is er voor het basis- en het voortgezet onderwijs het 'School-tv-Weekjournaal', dat begeleid wordt met een leerlingenkrant.

Voortgezet onderwijs

Voor het voortgezet onderwijs is er naast bovengenoemd 'School-tv-Weekjournaal' ook nog maandelijks het actualiteitenprogramma 'Brandpunt in de school'.

Voor de bovenbouw van Mavo, Havo, Vwo start op 14 april de vijfdelige serie 'Het Nationaal-socialisme in Duitsland (1918-1945)' met als begeleidend materiaal een leerlingenwerkboek, een handleiding, een diaserie en twee geluidscassettes.

CEVNO

HET ZONNIGE ZUIDEN,

een lessenserie over de ontwikkelingslanden

Deze lessenserie omvat tien geheel uitgewerkte lessen, waarin de algemene ontwikkelingsproblematiek wordt behandeld. Discussie en groepswork krijgen hierbij ruime aandacht. Enkele lessen zijn duidelijk op kennis gericht, maar meestal staat de meningsvorming voorop.

Elk hoofdstuk kan in een lesuur behandeld worden, maar het boekje biedt stof genoeg voor verdere verdieping. In principe kun-

nen de leerlingen de lessen zelfstandig of in groepjes doorwerken, waarbij de nodige afwisseling in werkvormen is aangebracht. Na het algemene gedeelte volgen vijf lessen over het Caribisch gebied, bestemd om in kleine groepjes te verwerken met keuzemogelijkheid voor de leerlingen.

Bij de lessenserie hoort een docentenhandleiding. De lessenserie is in de eerste plaats bedoeld voor het Meao, voor de vakken maatschappijleer, economie en godsdienst/katechese, maar kan ook goed worden gebruikt in de bovenbouw Havo en Vwo bij dezelfde vakken en bij aardrijkskunde en geschiedenis.

Auteur: Wolter Blankert; bestelno. lessenserie 023; 142 blz.; f 20,50 (korting bij bestellingen van 30 of meer); bestelno. handleiding 021; 40 blz.; f 10,—.

Diaserie, HET CARIBISCH GEBIED

48 dia's, met cassettebandje en tekstboekje voor bovenbouw basisschool/onderbouw voortgezet onderwijs f 72,—; met tekstboekje dat aansluit op het Zonnige Zuiden f 75,— (zie hierboven). Deze diaserie geeft een goed overzicht van het Caribisch gebied. Na een algemeen overzicht en een korte bespreking van de geschiedenis met aandacht voor de plantagelandbouw volgen beelden van de verschillende delen van het Caribisch gebied: Jamaica, Dominicaanse Republiek, Cuba, Haïti, Nederlandse Antillen, Suriname, Colombia, etc.

De serie is in samenwerking met CEVNO uitgebracht door Polyvisie.

Samenstelling: Wolter Blankert; bestelno. 101; prijzen exclusief verzendkosten.

Besteladres voor lessenserie en dia's: CEVNO, Nassauplein 8, 1815 GM Alkmaar. Tel.: 072-118502.

Oprichting GBG

Op 26 november 1986 is in het Nederlandse Filmmuseum in Amsterdam de oprichtingsvergadering geweest van de Nederlandse afdeling van de 'International Association for Audiovisual Media in Historical Research and Education' (IAMHIST). De Nederlandse naam, korter en eenvoudiger uit te spreken, luidt 'Vereniging Geschiedenis Beeld en Geluid' (GBG).

De doelstelling is zeer ruim. Men streeft naar betere conservering van audiovisueel materiaal en grotere toegankelijkheid van audiovisuele archieven en collecties binnen het Nederlandse taalgebied. Daarnaast wil men het onderzoek bevorderen naar het gebruik van audiovisuele media en materialen op alle niveaus van historische educatie. Als derde punt kan genoemd worden het doen verschijnen van Nederlandse publicaties en het opzetten van meer internationaal gerichte activiteiten.

Op het gebied van onderzoek is men bezig studieclubs op te zetten, die zich onder andere richten op het conserveren van materiaal en het bundelen van de beschikbare informatie over het aanwezige materiaal. Dit laatste is van groot belang voor het onderwijs. Tegenwoordig bestaat er weliswaar een enorm aanbod van audiovisuele middelen, maar dit is nauwelijks toegankelijk door de grote spreiding over allerlei instellingen.

Ook is er inmiddels een studieclub gevormd, die zich speciaal bezig houdt met de didactische kant van het audiovisuele gebeuren. Binnen deze groep bestaat er grote behoefte aan uitbreiding met mensen, die de nodige know-how bezitten of over contacten beschikken binnen de audiovisuele wereld. Het uiteindelijke doel is om speciale projecten op te zetten voor het onderwijs. Ook bestaan plannen om een methode te ontwikkelen voor de toepassing van audiovisueel materiaal binnen het voortgezet onderwijs.

Voor dit alles is onderzoek naar historische beeld- en geluidsbronnen van groot belang. De resultaten ervan kunnen vervolgens toegepast worden in media en onderwijs. De onlangs uitgezonden tweedelige serie over Colijn is hiervan een duidelijk voorbeeld. In de loop van dit jaar hoopt men de activiteiten te verbreden en de resultaten te bespreken op een landelijke studiedag. Er bestaat ook het voornemen zich te presenteren op de landelijke didactiekdag.

Diegenen, die geïnteresseerd zijn

in de algemene activiteiten van de GBG kunnen contact opnemen met de voorzitter, drs. F.Ph. Nieuwenhof (020-831805) of de secretaris, dhr. M. Linneman (070-601201). Wanneer men meer interesse heeft in de didactische zijde, dan kan men zich in verbinding stellen met drs. D. Leyten (070-275046).

Leidschrift

Het tijdschrift *Leidschrift* is in 1984 opgericht. Het verschijnt drie maal per jaar, in de maanden oktober, februari en mei. De redactie ervan bestaat hoofdzakelijk uit geschiedenisstudenten. Zij streeft ernaar nummers te publiceren met een thematische opzet. Auteurs zijn voornamelijk studenten en pas-afgestudeerden. Over het algemeen bevat ieder nummer naast historische artikelen ook een interview en boekbesprekingen. Een abonnement op *Leidschrift* kost f 15,—. Losse nummers variëren in prijs, afhankelijk van hun omvang.

LEIDSCHRIFT

Het eerste nummer van de derde jaargang is gewijd aan de Spaanse Burgeroorlog, prijs f 7,50.

Redactieadres:
Subfaculteit Geschiedenis,
Doelensteeg 16, 2311 VL Leiden.

Jan Romein Prijsvraag

Ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van het Documentatiecentrum voor Nieuwste geschiedenis wordt een Jan Romein prijs ingesteld. Deze zal worden toegekend aan een essay waarin een maatschappelijk probleem wordt behandeld gebaseerd op een degelijke kennis van de contemporaine geschiedenis. Het bekroonde essay zal worden gepubliceerd. Aan de prijs is een geldbedrag van f 2.500 verbonden. Verdere inlichtingen en voorwaarden te verkrijgen bij het DNG, Herengracht 256, 1016 BV Amsterdam.

Stichting Lau Mazirel

Belangenbehartiging van mensen met een nomadische cultuur; in het bijzonder de in Nederland verblijvende zigeuners

De Stichting Lau Mazirel geeft een fototentoonstelling uit van de geschiedenis van zigeuners in Nederland, ROM = MENS. Hij bestaat uit 11 grote affiches met ongeveer 80 afbeeldingen en foto's.

Een tentoonstellingsset kost f 60,-, inclusief verzendkosten, en bestaat uit de affiches, 10 wer-
vingsaffiches en een uitgebreide begeleidende brochure.

De brochure is ook los verkrijgbaar voor f 5,-.

De affiches zijn afgedrukt op stevig papier, bevatten veel (toegankelijke) informatie en zijn mooi om te zien.

U kunt bestellen door het overma-

ken van het juiste bedrag op postbankrekening 4255518 van de Stichting Lau Mazirel te Amsterdam onder vermelding van 'tentoonstelling'.

De Stichting geeft het tijdschrift 'o Drom' uit en beschikt over een bibliotheek met boeken, krantenknipsels en audio-visueel materiaal. Voor verdere informatie: Postbus 16875, 1001 RJ Amsterdam. Tel. 020-221305.

stichting lau mazirel

Haags Historisch Museum

Het Haags Historisch Museum, gevestigd in de Sint Sebastiaansdoelen aan de Korte Vijverberg, heeft in december 1986 zijn poorten geopend. Omdat er met de inrichting aanzienlijke bedragen gemoeid zijn, heeft men gekozen voor een gefaseerde uitvoering van de plannen. Er is nog geen definitieve opstelling, maar de bezoekers kunnen een indruk krijgen van een museum in wording. Op de beletage is een begin gemaakt met de vaste presentatie. Verder is er een museumwinkel en een zaal, waar het publiek zich een beeld kan vormen van de verdere plannen en de vormgeving van het museum. Op de eerste verdieping is een open-depot opstelling ingericht met een deel van de museumcollectie. Ook is

er de expositie 'Scheppend Werk' ingericht door de Archeologische Dienst van de Gemeente 's-Gravenhage.

De zolderetage is ingericht voor tijdelijke exposities. Het is de bedoeling, dat zowel museum als archief elk jaar ieder tijdelijke tentoonstellingen voor hun rekening nemen. Voor dit jaar zullen nog exposities over de parlementaire fotografie en over de Patriotten in Den Haag volgen.

Het Historisch Museum is geopend van dinsdag tot en met vrijdag van 12 tot 16 uur. De toegangsprins (inclusief de tentoonstellingen) is f 2,- voor bezoekers van 16 jaar en ouder, f 1,- voor kinderen tussen 9 en 15, evenals voor 65-plussers en gratis voor kinderen onder de negen, CJP-ers en houders van een Museumkaart.

Gezocht.... Brieven van Huizinga

**ten bate van een
voorgenomen integrale
uitgave**

Johan Huizinga (Groningen 1872 – De Steeg (Gld.) 1945) was een van de grootste Nederlandse historici. Hij was achtereenvolgens hoogleraar in de geschiedenis aan de universiteit van Groningen (1905) en van Leiden (1915). Op zijn naam staan veelgelezen werken als: het beroemde *Herfsttij der Middeleeuwen* (1919, 16e druk 1985), *Erasmus* (1924, 8ste druk 1985), *Homo Ludens* (1938, 8ste druk 1985) en het bekende *Nederland's beschaving in de 17de eeuw* (1941, 6de druk 1985). Gezien Huizinga's grote betekenis als historicus en zijn vooraanstaande positie in het Nederland van zijn tijd is de verwachting gerechtvaardigd dat de uitgave van zijn correspondentie een goed en – gelet op Huizinga's stijl – treffend beeld zal geven van de Nederlandse cultuur van de eerste helft van deze eeuw.

De publikatie van zijn brieven heeft de instemming van de erven van Huizinga en wordt financieel mogelijk gemaakt door het Prins Bernhardfonds. De uitgave zal worden verzorgd door een redactie bestaande uit: drs. L.H.M. Hansen (Amsterdam), drs. W.E. Krul (Rijksuniversiteit Groningen) en drs. G.A.C. van der Lem (Amsterdam). De redactie wordt ter zijde gestaan door een commissie van toezicht waarvan deel uitmaken: Dr. F.F. Blok (Vleuten), Prof. Dr. E.H. Kossmann (Rijksuniversiteit Groningen) en mw. Dr. M.E.H.N. Mout (Rijksuniversiteit Leiden). De organisatie van het project is

in handen van de Stichting ter Bevordering van de Beoefening van de Cultuurgeschiedenis in Nederland onder voorzitterschap van Prof. Dr. M.C. Brands (Amsterdam).

Bent u in het bezit van brieven van Huizinga, dan stellen bovengenoemde het zeer op prijs wanneer u daarvan de redactie mededeling zou willen doen. Ook als u niet zelf Huizinga-brieven heeft maar wel kennis draagt omtrent vindplaatsen van de gezochte brieven – hetzij bij particulieren, hetzij bij musea, archieven, verenigingen, wetenschappelijke instellingen e.d. – is uw informatie onontbeerlijk om een zo volledig mogelijke uitgave te kunnen garanderen.

Het redactie-adres is:
Historisch Seminarium, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam. Tel.: 020-5254487 (tijdens kantooruren) (b.g.g.: 020-241577).
Contactadres voor Leiden:
Mw. Dr. M.E.H.N. Mout, Sub-faculteit Geschiedenis, Doelensteeg 16.

Studiedag oorlog/vrede

't Is maar hoe je 't bekijkt', symposium over oorlogs- en vredesnieuws

Op 20 maart 1987 wordt in het conferentie-oord Kontakt der Continenten een studiedag gehouden over het omgaan met informatie betreffende oorlog en vrede.

Er komt in de huidige samenleving enorm veel informatie over oorlog en vrede op ons af: kranten, tijdschriften, tv, radio, biblio-

theken, boekhandels en zelfs de bureaus dragen allemaal hun steentje bij. De vraag is hoe je in dit informatie-oerwoud je weg nog kunt vinden.

Dit is een vraag die met name nogal eens gesteld wordt door mensen die zich beroepshalve bezig houden met vredeseducatie (vredesvorming, vredesonderwijs) en die informatie over oorlog en vrede over moeten dragen aan leerlingen of cursisten. Voor deze mensen is de studiedag bedoeld.

Drie vragen staan tijdens de dag centraal:

1. Hoe selecteer je informatie, wat zijn de bewuste en onbewuste criteria die bij de selectie een rol spelen?
2. Hoe selecteert je doelgroep zijn informatie, wat nemen ze van de aangeboden informatie op, en waarom?
3. Hoe breng je de informatie over, en wel op zo'n manier dat de doelgroep zich ervoor gaat interesseren?

De ochtend wordt besteed aan inleiding en discussie over bovenstaande vragen. Als inleider zal spreken drs. D. Leurdijk, medewerker van het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael' te 's-Gravenhage. De heer Leurdijk heeft een jarenlange ervaring inzake voorlichting over oorlog en vrede. 's Middags zijn er workshops, waarin aan de hand van concrete voorbeelden (onderwijsprojecten, voorlichtingsmateriaal, tv-programma's) de vraagstelling nader wordt uitgewerkt. Bij iedere workshop is een ter zake kundige begeleider aanwezig. Voor de deelnemers komt een studiemap beschikbaar, waarin diverse inleidingen zijn opgenomen, evenals een themanummer van 'Politieke en Sociale Vorming', het tijdschrift voor maatschappijleer en vormingswerk. De map is inbegrepen in de deelnameprijs, die ca. f. 25,- bedraagt.

De studiedag wordt voorbereid door de Stichting Vredesopbouw te Utrecht, de Stichting Burger-schapskunde te Leiden en de Vereniging van Volkshogescholen en Vormingscentra te Driebergen. Nadere informatie over de dag is te verkrijgen bij de Stichting Burger-schapskunde, Nederlands Centrum voor Politieke Vorming, Postbus 349, 2300 AH Leiden, tel. 071-121841.

Ongehoord en ongezien geregistreerd

Video

'Van Watersnoodramp tot Delta-werken' is de titel van een videoband van één uur en 45 minuten. De band begint met historische opnamen uit 1953 en eindigt met de inwerkingstelling van de stormvloedkering in de Oosterschelde op 4 oktober 1986. Prijs: VHS en BETA f 79,00 en VCC f 84,00. Inlichtingen: tel. 035-717253.

Authentiek historisch beeldmateriaal over de Tweede Wereldoorlog is verzameld op drie videobanden, die onder de titel 'The world in flames' te koop zijn. In deel 1 (75 min.) komt de tijd van de machtsgreep van Hitler tot het begin van de Blitzkrieg aan de orde, in deel 2 (65 min.) de periode van de slag om Engeland tot en met Stalingrad en in deel 3 (65 min.) de oorlog ter zee en de val van Japan. De videobanden zijn zwart-wit en Nederlands gesproken. Ze zijn verkrijgbaar op alle drie videosystemen. Inlichtingen: tel.: 020-951941.

Er zijn drie Asterix-films op video verkrijgbaar: 'Asterix de Galliër', 'Asterix en de helden' en 'Asterix en Cleopatra'. Het gaat om kleurenfilms, Nederlands gesproken, met een lengte van 1 uur en 20 minuten en – twee keer – 1 uur en 12 minuten. De prijs is voor VHS- en BETA-cassettes f 99,- en voor een VCC-cassette f 104,-. Informatie: tel. 035-717253.

Film en video

De Israëlische Ambassade biedt ten behoeve van het onderwijs films en video's aan. Enkele voorbeelden: 'Museum op de heuvel', Engelstalig, 28 min., over het Israël Museum in Jeruzalem, waar o.m. de ontstaansgeschiedenis van de mens in beeld gebracht is en waar de Dode Zeerollen bewaard worden; 'Ophel opgravingen', Engelstalig, 26 min., over opgravingen bij de Tempelberg in Jeruzalem;

'Een burgemeester genaamd Teddy', Engelstalig, 40 minuten, over Teddy Kollek, sinds 1965 burgemeester van Jeruzalem. Nadere inlichtingen: Ambassade van Israël, 070-647850, toestel 23.

In de aanwinstenlijst van december 1986 van TFC (Postbus 320, 6880 AH Velp) komen o.m. voor 'Het herstel van Jeruzalem' (43 min., Nederlands ondertiteld), een film over de restauratie van deze stad, en 'Delta-finale' (22 min.), een videoband, waarin de getijdendam van de Oosterschelde centraal staat.

Van alles wat

Film (16 mm)

In het uitleenpakket van TFC-Velp bevinden zich zo'n veertig films over kunst. Deze zijn verworven met steun van het 'De Gijzelaar-Hintzenfonds', dat begrip voor kunst wil bevorderen via visuele media. Vanaf nu neemt dit fonds ook de huurkosten voor zijn rekening. TFC betaalt voortaan de verzendkosten naar de school, zodat een school alleen de retourzending hoeft te betalen. De films hebben betrekking op kunst in het algemeen (bijvoorbeeld 'Compositie' en 'Structuur'), op schilderkunst (films over o.m. Rembrandt, Van Gogh, Rubens, Daumier, Monet, Bacon, Escher, Willink en Appel), op beeldhouwkunst (o.m. over Rodin en Picasso), op bouwkunst (o.m. Van Doesburg, Art Nouveau en kathedraalbouw) en op ballet (Rudi van Dantzig). De meeste films zijn verkrijgbaar in een Nederlandse versie. Ze hebben voor lesuren uitstekende lengtes, variërend van elf tot en met vijftig minuten. Bij TFC-Velp (Postbus 230, 6880 AH Velp, tel. 085-629188) is een folder 'Films over kunst' met korte titelbeschrijvingen verkrijgbaar.

Goflex en Uitenbroek Film presenteren hun nieuwe catalogus van 16 mm.-films. Tot de nieuwste aanwinsten behoort de Walt Disney-tekenfilm 'Robin Hood' (83 min., f 180) en Spielbergs tijdmachineverhaal 'Back to the future' (117 min., f 250,-). Voor het eerst is 'Gejaagd door de wind' van Victor Flemming (met Clark Gable, Vivian Leigh en Olivia de Havilland) op 16 mm. te huur (222 min., f 250,-). Vanaf 1 oktober is er ook een 16 mm.-versie van 'Out of Africa' van Sydney Pollack beschikbaar (162 min., f 250,-). Informatie: 03402-70880.

Patriotten

In het najaar van 1987 organiseert de werkgroep Annales Novioma-genses aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen een landelijk congres met als titel '1787: De Nederlandse Revolutie?'. Het congres vindt plaats op donderdag 8 en vrijdag 9 oktober 1987 en wel op het universiteitsterrein Heyendaal van de KU Nijmegen.

Op dit congres wordt het verschijnsel 'Patriottisme' (ca. 1780-1787) nader belicht vanuit verschillende gezichtspunten. Met name komen aan de orde de volgende vragen: Brachten de patriotten een revolutie teweeg of vormden zij veeleer een reactionaire beweging? Zijn de gebeurtenissen in 1787 te karakteriseren als 'de Nederlandse revolutie'? Welke betekenis heeft de patriottenbeweging in internationaal verband? Zowel politieke, sociaal-economische als culturele aspecten komen aan bod. Daarnaast wordt het verschijnsel in ruimte en tijd geplaatst.

De werkgroep heeft toezeggingen voor het geven van een voordracht van prof. dr. P.B.M. Blaas, dr. C.H.E. de Wit, prof. dr. P.J. Buijsters, prof. dr. W.Th.M. Frijhoff, prof. dr. J.W. Schulte Nordholt, drs. J.W.F. Fritschy, dr. W.Ph. te Brake, drs. C.B.F. Singeling, drs. H. Reitsma, prof. dr. J. van den Berg, dr. A.W.F.M. van de Sande, drs. L.W.M. Wessels, dr. M. Evers, dr. N.C.F. van Sas en prof. dr. H.W. von der Dunk.

Nadere informatie is verkrijgbaar bij het secretariaat, p/a Th.S.M. van der Zee, Gr. van Roggenstraat 20, Nijmegen.

Vrouwen en bezetting

Lessenserie samengesteld door de projectgroep lespakketten vrouwengeschiedenis van de werkgroep vrouwengeschiedenis en de Geschiedeniswinkel uit Groningen.

In zes lessen behandelt deze lessenserie het thema vrouwen tijdens de bezetting in Nederland.

Alle onderwerpen komen aan bod in een 88 pagina's tellend (gebonden) leerlingenboek, waarin zo'n 75 illustraties zijn opgenomen en veel bronnenmateriaal wordt aangedragen. Daarbij hoort een docentenhandleiding waarin op schematische wijze een overzicht van de zes lessen is opgenomen. Het schema wordt vervolgens per les nader uitgewerkt. Verder is er enige achtergrondinformatie en een uit-

gebreide lijst met suggesties voor literatuur en audiovisuele middelen over het onderwerp. Werkvormen die worden gebruikt zijn onder meer het onderwijs-leergesprek, zelfwerkzaamheid van de leerlingen, discussiepunten, klassikale activiteiten, een incident-situatie en er bestaat de mogelijkheid om dit incident uit te breiden tot een rollenspel. Ter verwerking van de stof maken de leerlingen een krant. Niet alle hoofdstukken in het leerlingenboek zijn ook in de zes lessen verwerkt, het pakket biedt zodoende diverse uitbreidings- en verdiepmogelijkheden. Het niveau van het lespakket ligt op 3/4 Havo/Vwo. Ten behoeve van de toepasbaarheid op deze verschillende niveau's zijn er enige differentiaties opgenomen in de stof.

Er is nog een beperkte voorraad van de lespakketten voor een onkostenvergoeding van f 25,- (exclusief f 10,- portokosten). Hier voor krijgt men een set van 30 leerlingenboekjes en een docentenhandleiding.

Verdere inlichtingen over het lespakket zijn te verkrijgen bij de Geschiedeniswinkel. Grote Rozenstraat 38, 9712 TJ Groningen, tel. 050-635800. Via dit telefoonnummer kunnen ook bestellingen worden gedaan. Tevens bestaat de mogelijkheid om alvorens tot bestelling over te gaan een gratis zichtexemplaar van het leerlingenboek aan te vragen.

Ingezonden brief

Het is zeker een goed idee geweest van de Nederlandse Onderwijs Televisie om een tv-serie te maken ter ondersteuning van het eind-examenonderwerp 'De Sovjet-Unie in de jaren 1924-1964'. Dat men dan gaat samenwerken met een uitgever van SCE-katernen (in

dit geval Malmberg) is begrijpelijk. Dat zo'n uitgever met deze samenwerking pronkt, is zijn goed recht. Wat echter te denken van het volgende?

In Kleio van oktober 1968 stond een advertentie, waarin Malmberg en de NOT stellen: *'De inhoud van de tv-serie en de behandeling van het thema in het Malmberg-NOT-CSE-katern vullen elkaar op ideale wijze aan.'*

Bezien we nu de *indeling* van de tv-serie en katern, dan krijgen we het volgende beeld:

tv-serie:

1. Van tsaar tot Lenin (1896-november 1917)
2. Stalin aan de macht (nov. 1917-1929)
3. Stalins diktatuur (1929-1941; hierin ook de hele buitenlandse politiek van 1917 tot 1941)
4. Supermacht in wording (1941-1953)
5. Het einde van een tijdperk (1945-1957)
6. De stroomversnelling onder Chroestsjov (1957-1964)

CSE-katern:

1. Inleiding
2. Staat en partij
3. Binnenlandse ontwikkelingen 1924-1964
4. Buitenlandse politiek (1919-1964)
5. Begrippen
6. Chronologie

De conclusie moet zijn, dat: De eerste tv-uitzending buiten de stof valt. De tweede tv-uitzending *deels* bij het derde hoofdstuk hoort. De derde tv-uitzending ook *deels* bij dit hoofdstuk hoort, *deels* bij het vierde hoofdstuk. De vierde tv-uitzending bij hoofd-

stuk 3 en 4 hoort. De vijfde tv-uitzending bij hoofdstuk 3 en 4 hoort. De zesde tv-uitzending bij hoofdstuk 3 en 4 hoort.

'Ideaal'???

Jan Schopman

GESCHIEDENIS na 1848

Een complete leergang voor MAVO/Volwassenenonderwijs in 2 delen

Kenmerken:

- Speciaal geschreven voor volwassenen
- Uitnodigend tot zelfwerkzaamheid
- Apart docentenboek met toetsmateriaal
- Interessante lesteksten
- Gedegen en gevarieerde verwerking
- Kaartkatern in leergang opgenomen (historische atlas niet noodzakelijk)
- Geschiedenis als doorlopend verhaal
- Met register
- Laag geprijsd

Bon in ongefrankeerde enveloppe zenden aan: Uitgeverij Educatief, Antwoordnummer 10050, 2250 VB VOORSCHOTEN of bel: 01717-7842.

Ja, zend mij gratis de leergang Geschiedenis na 1848 voor MAVO/Volwassenenonderwijs. Deel 1 ontvang ik in april, deel 2 in mei 1987. Als eenmalige bijdrage in de verzendkosten voldoe ik de bijgesloten acceptgirokaart à f. 7,50.

Naam _____

Adres _____

Postcode _____ Woonplaats _____

Ik ben als docent(e) Geschiedenis Volwassenenonderwijs verbonden aan:

Naam school _____

Adres _____

Plaats _____

WERELDGESCHIEDENIS VAN DE TWINTIGSTE EEUW VANUIT 'N ANDER GEZICHTSPUNT.

Geschiedenisdocenten en hun leerlingen in het voortgezet onderwijs kunnen zich verheugen. Historisch Perspectief is er. Een ongewone, maar boeiende geschiedismethode.

De wereldgeschiedenis van de twintigste eeuw, weergegeven in twee boeken met een interessante indeling. De lopende tekst op de rechterpagina's vertelt het geschiedenisverhaal, belicht vanuit christelijk perspectief. De linkerpagina's verluchten, verduidelijken en ondersteunen het verhaal door uit het leven gegrepen foto's, kranteberichten, cartoons en teksten.

Deze onderwijsmethode is door verschillende scholen van uiteenlopende signatuur met enthousiasme in gebruik genomen. Omdat het een aantrekkelijk woord- en beeldverslag van onze eeuw is, dat overigens ook buiten schooltijd de moeite van het lezen en bekijken waard is.

Historisch Perspectief is in de eerste plaats bestemd voor de hoogste klassen van havo en vwo.

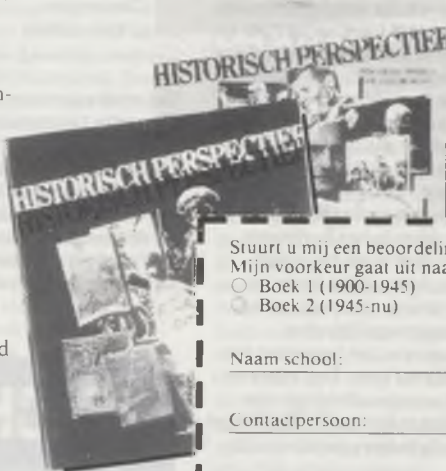
Beoordeelt u zelf. Door met de bon een exemplaar aan te vragen.

J. Knigge, Historisch Perspectief, Wereldgeschiedenis van de 20e eeuw.

Boek 1 (1900-1945), 280 pag., geïll., geplastificeerd; 2e druk.

Boek 2 (1945-heden), 272 pag., geïll., geplastificeerd. Prijs per deel f 42,75.

Verkrijgbaar bij de boekhandel.

Stuurt u mij een beoordelings-exemplaar van Historisch Perspectief.

Mijn voorkeur gaat uit naar:

- ☐ Boek 1 (1900-1945)
☐ Boek 2 (1945-nu)

Naam school: _____

Contactpersoon: _____

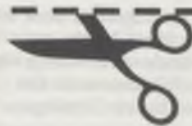
Adres: _____

Postcode: _____

Plaats: _____

Stuur de bon in een ongefrankeerde enveloppe naar:

Uitgeverij De Vuurbaak, Antwoordnummer 1015, 3770 VB Barneveld.

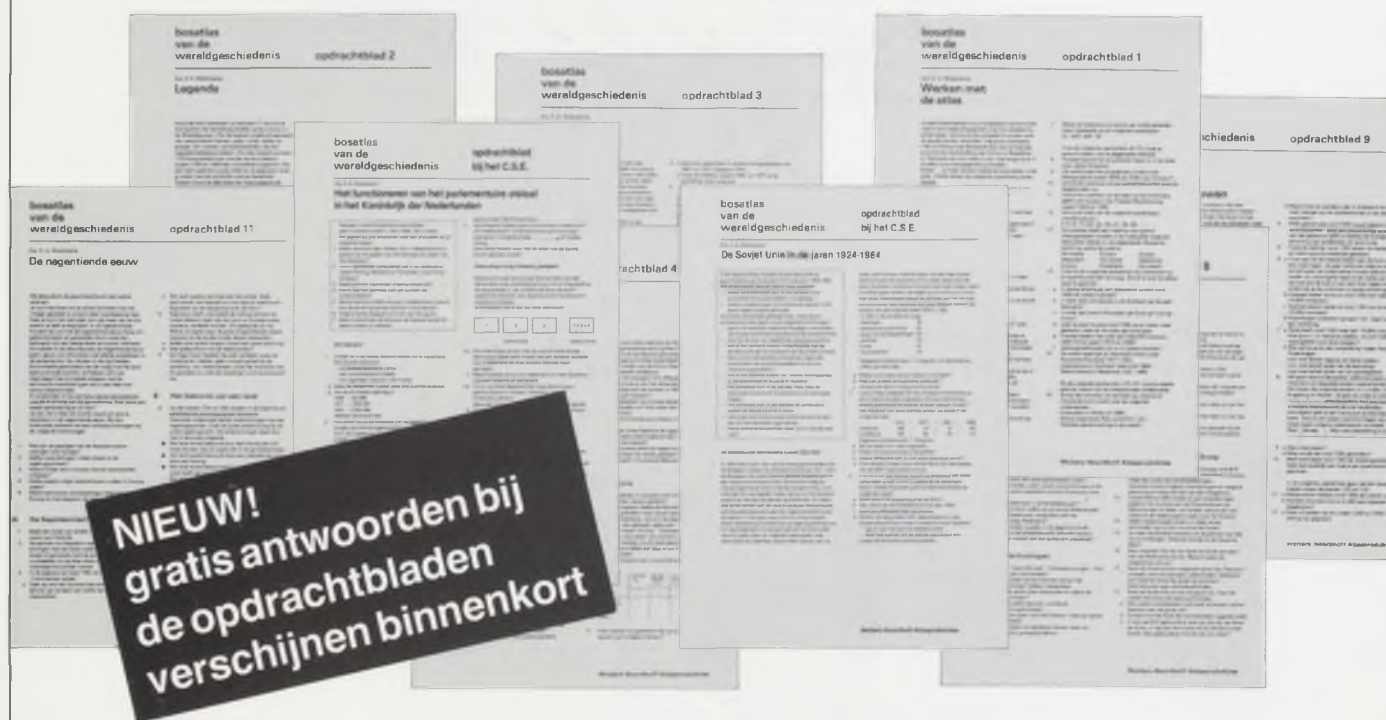

Uitgeverij De Vuurbaak

Postbus 257, 3770 AG Barneveld, telefoon: 03420-14623.

Doe méér met de Bosatlas van de wereldgeschiedenis

NIEUW!
gratis antwoorden bij
de opdrachtbladen
verschijnen binnenkort

het kan met de gratis opdrachtbladen

**Uw oude historische
schoolatlas is nog
steeds geld waard**

Bij aanschaf van de **Bosatlas van de wereldgeschiedenis** krijgt u f 7,50 per exemplaar terug. Wilt u gebruik maken van deze inruilmogelijkheid, neem dan contact op met Wolters-Noordhoff of met onze vertegenwoordiger in uw regio.

Bosatlas van de wereldgeschiedenis
ISBN 9001 12127 6 f 41,-

Ook verkrijgbaar in de boekhandel.

Er zijn nu ook bladen
beschikbaar over de
onderwerpen van het
Centraal Schriftelijk
Eindexamen 1987.

Wolters-Noordhoff
Atlasproducties
Postbus 58
9700 MB Groningen
Telefoon (050) 22 65 22

Gamma Geschiedenis

Een nieuwe en stimulerende methode

Bovenbouwleerlingen van havo en vwo verschillen nogal in aard en studieniveau. Met dat uitgangspunt heeft Malmberg een geschiedemethode ontwikkeld met een logische tweedeling. Dat is: Gamma Geschiedenis, met aparte Themaboeken voor havo en vwo naast één gedegen Handboek. Een ongebruikelijke, maar stimulerende aanpak. Uitgangspunt voor de negen specialisten die deze methode hebben ontwikkeld was niet "wat moet ik weten?" maar "hoe kom ik het te weten?" Een extra stimulans is het startpunt van Gamma Geschiedenis: niet alleen in havo-4 maar ook in het 4e leerjaar vwo. Het Handboek is een

soort databank, het Themaboek verwijst er veelvuldig naar. Zo leren leerlingen om te gaan met informatiemateriaal en worden ze geprikkeld tot zelfstandig denken en werken. Deze methode speelt in op de recente bewegingen in het onderwijs en start bijvoorbeeld al bij 1870. Als u de informatieve brochure nog niet heeft ontvangen, vraag 'm dan snel aan. 't Is de manier om kennis te nemen van deze nieuwe, stimulerende ontwikkeling in uw vakgebied.

malmberg

Malmberg Uitgeverij b.v., Postbus 233, 5201 AE Den Bosch. Tel. 073-215565

De havo- en vwo-bovenbouw zat er op te wachten.